

VAN GEBOORTEBANK TOT COLLABORATORY

Een reflectie op twintig jaar dataverzameling en onderzoek met de HSN

From a database of births to a *collaboratory*. A reflection on twenty years of data collection and research with the HSN dataset

In 1989 the initiative of the Historical Sample of the Netherlands (HSN) was presented to the scientific community. We discuss the development of the database and we go into the question what kind of research the founders of the HSN had in mind and to what extent this has been realized the last twenty years. While doing this, we realize that the HSN does not operate in a vacuum but stands in the centre of the scientific development. In this article we evaluate the 200 publications based on HSN-material which have appeared till now. We will discuss how new roads have been taken, especially in the fields of life course studies and studies of the family.

In 1989 werd het initiatief van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) gepresenteerd aan de wetenschappelijke wereld. Basisidee was te komen tot één groot basisbestand met gegevens over individuen waarvan bestaand onderzoek zou kunnen profiteren en waarmee nieuwe onderzoek kon worden geïnitieerd.¹ Er werd gekozen voor een steekproef in de geboortekanten. De databank zou 'open' zijn in de zin dat uitbreiding altijd mogelijk was zowel in de diepte (meer gegevens) als in de breedte (meer onderzoekspersonen), afhankelijk van de wensen van onderzoekers. Voordelen waren de systematisering van de dataverzameling, de keuze voor een individueel perspectief, het hergebruik van onderzoeksgegevens, de schaalvergroting die een nationale steekproef zou opleveren en de mogelijkheid om meer specifiek regionaal onderzoek binnen een landelijke context te kunnen plaatsen.

De HSN werd opgericht door wetenschappers afkomstig uit verschillende disciplines en verspreid over verschillende universiteiten. Eerder waren in Zweden en Canada al grote databases tot stand gekomen. Het Nederlandse

1. K. Mandemakers, 'Historische steekproef Nederlandse bevolking (HSN): opzet, doelstellingen en internationale context', *Cahier VGI* 3 (1989) 95-107, aldaar 96. Voor informatie over de HSN, zie de website: www.iisg.nl/hsn (25 oktober 2009).

databestand onderscheidde zich van deze voorbeelden, doordat het onderzoek zich over het gehele land uitstreckte in plaats van een bepaalde regio en omdat er uitgegaan werd van een steekproef.² Het aantal databases met individuele gegevens heeft zich sinds 1989 wereldwijd verder uitgebreid en daarnaast zijn er een aantal landen waar de tienjaarlijkse volkstellingen worden gedigitaliseerd, onder meer in Noorwegen, Engeland en de Verenigde Staten.³

In dit openingsartikel staat de vraag centraal welk onderzoek de oprichters van de HSN voor ogen hadden en in hoeverre dit is gerealiseerd. Welke onderzoeksvelden zouden volgens de oprichters kunnen profiteren van een landelijke steekproef uit de geboorteakten? Na twintig jaar kunnen we een balans opmaken: zijn de genoemde thema's inderdaad opgepakt en zijn de verwachtingen van de HSN uitgekomen? Simpel gezegd: wat heeft de HSN tot op heden opgeleverd? Om de opbrengst van de HSN te kunnen bepalen moeten we ons realiseren dat er sprake is van een drievoudige dynamiek. In de eerste plaats zijn de velden waarop de HSN opereert – de sociale geschiedenis, de gezinsgeschiedenis, de historische demografie en de historische sociologie – constant in beweging. Steeds weer ontstaan nieuwe vragen, die leiden tot uitbreidingen van de HSN-dataset, bijvoorbeeld in de vorm van extra steekproeven of uitbreiding met nieuwe bronnen. In de tweede plaats draagt de HSN zelf bij aan wetenschappelijke *agenda setting* en is er sprake van een door de HSN op gang gebrachte onderzoeksdynamiek. Een voorbeeld daarvan is de introductie van het integrerende concept 'levensloop' in de Nederlandse sociale geschiedenis, waarvoor het door de HSN verzamelde materiaal bij uitstek geschikt bleek. In de derde plaats wordt de mogelijkheid tot onderzoek bepaald door de logica van de bouw van de database zelf en hiermee samenhangend de mate waarin investeringsgelden worden toegekend. Naast de vraag wat de HSN heeft opgeleverd, zetten we de meer speculatieve vraag: in hoeverre heeft de HSN de sociale geschiedbeoefening in Nederland veranderd?

De bibliografie van met de HSN tot stand gekomen wetenschappelijke publicaties telde in de zomer van 2009 198 titels waaronder vier dissertaties.⁴ De lijst laat zien dat de HSN is ingezet voor specialistisch onderzoek uit verschillende disciplines, bijvoorbeeld epidemiologisch onderzoek naar verminderde vruchtbaarheid of het onderzoek naar verschillen mobiliteitskansen naar religie. Maar is de HSN alleen geschikt voor diepteonderzoek naar deelt thema's? De HSN is uitdrukkelijk opgezet als een landelijke steekproef van personen waarvan de levenslopen de gehele negentiende en twintigste eeuw beslaan. Is het ook mogelijk om met de HSN een ander licht te werpen

2. Mandemakers, 'Historische steekproef Nederlandse bevolking', 99-102.

3. Voor een overzicht, zie P.K. Hall, R. McCaa en G. Thorvaldsen (eds.), *Handbook of international historical microdata for population research* (Minneapolis 2000).

4. Voor een dynamisch overzicht, zie <http://www.iisg.nl/hsn/products/publications.html> (25 oktober 2009).

op de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving van de negentiende en twintigste eeuw?

Op de vraag hoe zo'n nieuwe synthese op grond van de HSN er zou kunnen uitzien, wordt ingegaan in de laatste paragraaf. Daarvoor geven we een overzicht van het onderzoek dat met de HSN is verricht aan de hand van de oorspronkelijke thema's en de nieuwe onderzoeksterreinen die in de loop van de jaren naar voren kwamen. Binnen deze kaders zal ook een inleiding worden gegeven op elk van in dit nummer opgenomen artikelen. De artikelen laten zien dat het met de HSN mogelijk is bijna het hele spectrum van de levensloop te belichten. Ze variëren van onderzoek naar kindersterfte en scholing op jongvolwassen leeftijd tot studies over de vruchtbaarheidscarrières van vrouwen. Opvallend is de rol van contextuele gegevens bij de verklaring van transities en trajecten in de levensloop en dan met name het belang van de familiecontext. De familieachtergrond in de zin van de sociale klasse en de gezinssamenstelling zijn de belangrijkste verklaringsfactoren in de artikelen die oversterfte van meisjes en scholing van jongvolwassenen belichten. In twee van de andere artikelen, naar de geografische spreiding van broers en zussen en de inwoning van verwanten, vormt de familiecontext zelfs het onderwerp van onderzoek.

Allereerst geven we een overzicht van de feitelijke ontwikkeling van het HSN-databestand. De bij de HSN gebruikte bronnen worden apart beschreven in de hierna opgenomen bijlage. Hierbij wordt ook een toelichting gegeven op de datasets zoals die in deze bundel door de verschillende onderzoekers worden gebruikt.

Data en investeringen

Ontwikkeling databestand

De HSN is gevestigd op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Tot op heden werd er meer dan zes miljoen euro geïnvesteerd in de HSN, met name door NWO en KNAW. Daarbovenop komen de investeringen van het IISG.⁵ De door de HSN verrichte activiteiten kunnen in drie categorieën worden ondergebracht: a) projecten die gericht zijn op de bouw van het HSN-basisbestand met levensgeschiedenissen, b) projecten die samen met en op verzoek van wetenschappers of organisaties worden uitgevoerd en waarbij naast de uitbouw van het bestaande bestand ook nieuwe onderzoekspersonen kunnen worden toegevoegd (bijvoorbeeld tweede generaties) of materiaal wordt ingevoerd dat niet direct tot het HSN-basisbestand wordt gerekend, bijvoorbeeld kadastrale of belastinggegevens en c) het bouwen van software

---

5. Voor een lijst van alle investeringen, zie bijlage F van het *HSN Jaarverslag 2008*.

en vastleggen van expertise waarmee de verschillende projecten worden uitgevoerd, gearchiveerd en voor het onderzoek ter beschikking gesteld.⁶

De onderzoekspersonen van het HSN-basisbestand zijn geselecteerd door middel van een aselechte steekproef uit de geboorteregisters van de periode 1812-1922. De steekproeffractie varieert: 0,75 procent voor de periode 1812-1872, 0,5 procent voor 1873-1902 en 0,25 procent voor 1903-1922.⁷ Bij elkaar bedraagt het aantal steekproefpersonen 78.105. Dit is iets meer dan een half procent van de in totaal 14,5 miljoen personen die in deze periode in Nederland zijn geboren.⁸ Doel van de HSN is de reconstructie van de gehele levensloop van deze personen. Hiervoor worden op systematische wijze gegevens verzameld uit de burgerlijke stand en het bevolkingsregister. De belangrijkste onderdelen van de burgerlijke stand zijn de geboorteakten, de overlijdensakten en de huwelijksakten.⁹

Figuur 1 geeft de ontwikkeling weer van de bouw van het HSN-basisbestand. In 1991 startte de HSN met een proefproject Utrecht dat zich richtte op de invoer van de geboorte- en de overlijdensakten van jong overledenen, op persoonskaarten van na 1 januari 1940 overleden personen, en op huwelijksakten. In 1993 werd het proefproject afgesloten en werden gelden verkregen voor vergelijkbaar onderzoek in Zeeland en Zuid-Holland. Door middel van investeringsgeld van het Nederlands ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, het nwo-Middelgroot programma, werd de HSN opgeschaald naar landelijk niveau. Dit gebeurde in de periode tussen 1996 en 2002. In deze periode werd van alle steekproefpersonen de geboorteakte ingevoerd. De invoer van de overlijdens- en huwelijksakten bleef in eerste instantie beperkt tot die akten die gemakkelijk te vinden waren. Meestal werd alleen gezocht in de geboortegemeente (via de klappers op de burgerlijke stand) of naburige gemeenten. Bij de overlijdensakten werd in eerste instantie alleen naar jong overledenen gezocht. De categorie van overlijdens bevat einde 2008 ongeveer 19.000 persoonskaarten en 22.000 overlijdensakten.¹⁰

6. K. Mandemakers, 'The historical sample of the Netherlands (HSN)', *Historical Social Research* 26: 4 (2001) 179-190; K. Mandemakers, 'Levensloop in Rotterdam met de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)', in: P. van de Laar, L. Lucassen en K. Mandemakers (eds.), *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 9-24.

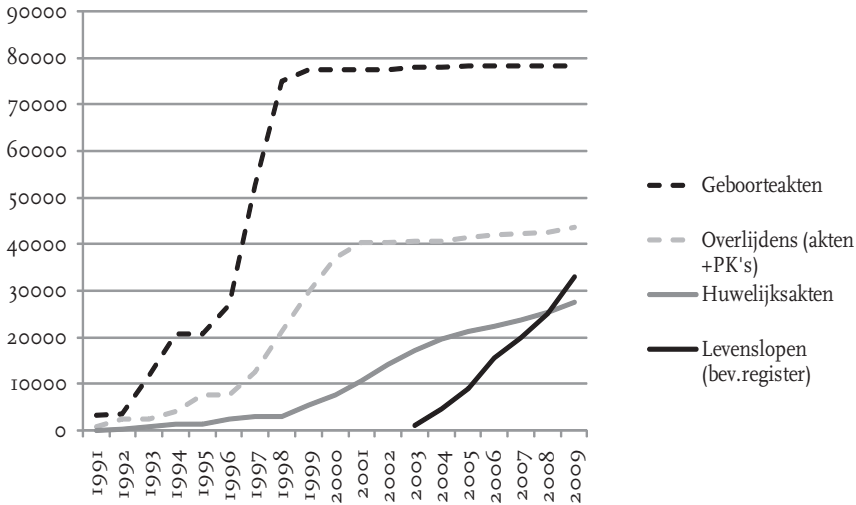
7. Daarnaast zijn de provincies Zeeland, Friesland en Utrecht voor de periode 1903-1922 overtrokken tot 0,5 procent.

8. K. Mandemakers, 'The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands', in: Hall, McCaa en Thorvaldsen (eds.), *Handbook of international historical microdat, 149-177*, aldaar 151-155.

9. Zie verder R.F. Vulmsa, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister* (Den Haag 2002).

10. Voor een beschrijving van gegevens in deze bronnen zie de website van de HSN <http://www.iisg.nl/hsn/database/sources.html> (25 oktober 2009) of Mandemakers, 'Levensloop in Rotterdam'.

FIGUUR 1 Ontwikkeling en omvang HSN basissteekproef 1991-2009

Onderzoekers kwamen al snel met de wens ook gegevens te verzamelen uit de bevolkingsregisters. Daar werd in 1993 mee begonnen met het door het Posthumus Instituut geïnitieerde project *Migratie in de provincie Utrecht* (MUT) van Kok en het epidemiologische project *Onderzoek Verminderde Fecundabiliteit* (ovf) van Smits, Zielhuis en Jongbloet. Tot op heden zijn er achttien grote en kleine samenwerkingsprojecten gerealiseerd. In de volgende paragrafen zullen deze door middel van de onderzoeksresultaten worden gepresenteerd.

Met het project *Life Courses in Context* (2003-2008) werd het mogelijk de levensloopegegevens uit de bevolkingsregisters op een systematische wijze te verzamelen voor de geboorteperiode 1863-1922.¹¹ Dit project leverde voldoende informatie om nog resterende huwelijks- en overlijdensakten in te voeren. De prioriteit lag op Utrecht, Friesland, Zeeland en Rotterdam waarbij de periode werd uitgebreid met de geboorten van 1850-1862. Deze focus was bedoeld om onderzoekers al snel datasets te kunnen geven om mee aan de slag te gaan, te meer omdat er voor deze gebieden binnen het kader van het project *Early-life conditions, Social mobility and Longevity* (ESM) van Van Poppel en Alter al veel materiaal verzameld was.¹²

Een nieuw project binnen HSN is het LINKS project. LINKS staat voor *LINKing System for historical family reconstruction* en omvat een reconstructie van *alle* negentiende en vroeg twintigste-eeuwse families in Nederland. De reconstructie is gebaseerd op de akten van de burgerlijke stand. In Nederland wer-

11. K. Mandemakers, 'De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project *Life Courses in Context*', *Bevolking en Gezin* 33 (2004) 91-114.

12. Voor meer informatie over de diverse projecten, zie <http://www.iisg.nl/hsn/projects/index.html> (25 oktober 2009) en paragraaf 3.2 van *het HSN jaarverslag 2008*.

ken ongeveer zevenhonderd vrijwilligers aan het overnemen van de namen, woonplaatsen, leeftijden en beroepstitels uit de huwelijks-, overlijdens- en geboorteakten.¹³ Door middel van *record linkage software* zullen de huwelijksakten van kinderen, ouders en grootouders aan elkaar gekoppeld worden. Aan alle huwelijksakten worden de geboorteakten en overlijdensakten van de kinderen gekoppeld. De inpassing van de index van de burgerlijke stand binnen het kader van de HSN betekent niet alleen een uitbreiding van de HSN-database maar geeft ook een impuls aan het onderzoek met microdata. Op basis van delen van het huidige bestand met gekoppelde huwelijksakten zijn er al enige publicaties verschenen ondermeer over de intergenerationele overdracht van demografisch gedrag. In het bijzonder in de huwelijksleeftijd is een sterke intergenerationele component zichtbaar, zelfs over drie generaties.¹⁴

Oorspronkelijke thema's

Bij de start van de HSN werden vijf onderzoeksvelden benoemd, die zouden profiteren van wat toen nog vanwege het steekproefkader de 'geboorte-bank' heette.¹⁵ De vijf thema's waren geen uitputtende opsommingen maar eerder voorbeelden van onderzoek. Uitbreidingen van het basisbestand zouden weer nieuwe onderzoeksmogelijkheden openen. Het ging in om de volgende voorbeelden:

1. Sociale stratificatie
2. Samenstelling beroepsbevolking
3. Sociale mobiliteit

13. Alle gegevens zijn door iedereen te raadplegen op de websites GENLIAS en de Digitale Stamboom. Zie www.genlias.nl (25 oktober 2009) of <http://www.digitalestamboom.nl/search.aspx> (25 oktober 2009).

14. F. van Poppel, C. Monden en K. Mandemakers, 'Marriage timing over the generations', *Human Nature: an Interdisciplinary Biosocial Perspective* 19 (2008) 7-22; andere publicaties op basis van GENLIAS-data: I. Maas en M.H.D. van Leeuwen, 'Over dienstboden, landarbeidsters en andere werkende vrouwen. Beroepen van jonge vrouwen en hun moeders in de huwelijksakten van de Zeeuwse Burgerlijke Stand', in: K. Mandemakers, L. Hollestelle en A. de Klerk (eds.), 'Zeeuwen in beweging', themanummer *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen* 15 (2006) 44-59; F. van Poppel, R. Jennissen en K. Mandemakers, 'Time trends in social class mortality differentials in The Netherlands 1820-1920: An assessment based on indirect estimation techniques', *Social Science History* 33 (2009) 119-153; H. Bras, F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Relatives as spouses: Preferences and opportunities for kin marriage in a Western society', *American Journal of Human Biology* 21: 6 (2009) 793-804; zie ook K. Mandemakers, *Waarom Jan en Cor met elkaar trouwden: Over grote historische databestanden, koudwatervrees en interdisciplinaire samenwerking* (Amsterdam 2009) 23-25.

15. Mandemakers, 'Historische steekproef', 97-99.

4. Demografische aspecten (sterfte, huwelijksfrequentie, huwelijksleeftijd, huwelijksvruchtbaarheid, gedwongen huwelijken)
5. Migratie

De belangrijkste motivatie voor de opbouw van de HSN was dat veel sociaal-historisch onderzoek (noodgedwongen) plaatsvindt op een te hoog niveau van aggregatie (gemeentelijk, provinciaal of landelijk), terwijl de oorzaken en keuzes achter het betreffende gedrag zich op het individuele niveau afspeelen. Verwacht werd dat de HSN het antwoord kon vinden op tal van vragen die nu pas op 'het juiste onderzoeksniveau' konden worden onderzocht. Hoe zijn nu de bij de introductie van de HSN genoemde onderwerpen opgepakt?

Sociale stratificatie

Bij het eerste thema ging het om de oplossing van het 'vraagstuk van de sociale stratificatie' van Nederland tussen 1850 en 1940. Het ging hierbij om de vraag hoe de sociale structuur van de Nederlandse samenleving in de negentiende eeuw veranderde in aansluiting op de door Giele en Van Oenen opgestarte discussie.¹⁶ De beoogde reconstructie van de sociale structuur gaat uit van een volledig uitgewerkte HSN. Met levenslopen vanaf de geboorteperiode 1812 zou er per moment in de tijd als het ware een volks- en beroepstelling kunnen worden gehouden, met vanaf 1850 in elk geval de gehele bevolking tot en met 38 jaar. Omdat de HSN-database vooral is uitgewerkt voor de geboorteperiode vanaf 1850, is het terugkijkend niet zo verwonderlijk dat de HSN het debat over standen versus klassen indelingen tot op heden geen nieuw leven heeft kunnen inblazen en dat op dit punt weinig nieuw werk is verschenen. Uitzonderingen zijn artikelen van Mandemakers over de periode 1850-1990 en Van Leeuwen en Maas over economische specialisering, waarvan overigens alleen de laatsten gebruik maakten van HSN-data.¹⁷

---

16. Voor de discussie, zie O.W.A. Boonstra en C.A. Mandemakers, "Ieder is het kind zijner eigene werken". Sociale stratificatie en mobiliteit in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw, in: J. Dronkers en W.C. Ultee (eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit* (Assen 1995) 125-141.

17. K. Mandemakers, 'De sociale structuur in Nederland rond 1900. De samenleving in het perspectief van de modernisering 1850-1990', in: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (eds.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 185-207; M.H.D. van Leeuwen en I. Maas, 'Economische specialisering en veranderende sociale verhoudingen in de 19e en 20e eeuw. Een studie op basis van de Nederlandse volkstellingen en huwelijksakten', in: O.W.A. Boonstra e.a. (eds.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007) 181-205.

De HSN is wel intensief gebruikt bij het opstellen van de Historical International Classification of Occupations (HISCO).¹⁸ Hiermee kwam een einde aan de vaak betreunde situatie dat in Nederland ‘elke onderzoeker zijn eigen classificatie ontwerpt’.¹⁹ De HISCO-codering zelf vormt weer de basis voor veelgebruikte stratificatieschema’s op basis van scholing (HISCLASS), sociale macht (SOCPO) en status (HISCAM). In de afgelopen jaren is HISCO de basis voor de classificatie van beroepstitels in vrijwel al het HSN onderzoek geworden.

Samenstelling beroepsbevolking

Volgens de initiatiefnemers zou de HSN mogelijkheden bieden om de tekortkomingen van de beroepentellingen op te vangen. Het ging daarbij vooral om de ontbrekende tellingen van 1869 en 1879. Dit zou betekenen dat met de HSN, net als bij de sociale stratificatie, via schattingsmethoden een simulatie van de volkstelling kon worden gemaakt. Om dezelfde reden als bij de sociale stratificatie, namelijk het pas voor de helft gevuld zijn van het HSN-basisbestand, heeft de HSN hier nog geen bijdrage aan kunnen leveren. Wel is de HSN ingezet om de lacune in onze kennis van vrouwenarbeid in het verleden op te vullen. Met name de beroepen van vrouwen op de huwelijksakten bleken geschikt om veranderingen in geregistreerde vrouwenarbeid te traceren, al zitten er nog tal van haken en ogen aan de registratie.²⁰

---

18. I. Maas, ‘Coding 19th century occupations into isco68. The example of the Netherlands’, in: M. H. D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles (eds.), *Creating a historical international standard coding of occupations (HISCO)* (Berlijn 1998) 13-30; I. Maas en M.H.D. van Leeuwen, ‘HISCO coding principles. Status quo after having coded the 500 most-frequent male occupations in historical datasets from Belgium, Canada, England, France, the Netherlands and Sweden’, in: M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles (eds.), *Historical international standard coding of occupations: status quo after coding 500 frequent male occupations* (Berlijn 1998) 5-24; I. Maas, ‘Coding Dutch occupations into isco68. The most frequent male occupations in the HSN-Utrecht dataset’, in: *ibidem*, 95-117; M.H.D. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *HISCO. Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002); M. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, ‘Creating a Historical Standard Classification of Occupations (HISCO): an exercise in multi-national, interdisciplinary co-operation’, *Historical Methods* 37 (2004) 186-197; M.H.D. van Leeuwen e.a., ‘Grid computing for virtual organizations: An e-social science case study’, in: G.D. Putnik en M.M. Cunha (eds.), *Encyclopaedia of networked and virtual organizations* (Hersey 2008) 643-651.

19. Th. Engelen en H. Hillebrand, ‘Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11: 3 (1985) 248-289, aldaar 255.

20. Maas en Van Leeuwen, ‘Over dienstboden’; F.W.A. van Poppel, H.P. van Dalen en E. Walhout, ‘Diffusion of a social norm: tracing the emergence of the housewife in the Netherlands, 1812-1922’, *Economic History Review* 62 (2009) 99-127. Zie ook de op andere verzamelingen van huwelijksakten gebaseerde studie van E. Walhout en F. van Poppel, “‘De vermelding des beroeps: eene ijdele formaliteit?’ Twee eeuwen vrouwelijke beroeps-

Sociale mobiliteit

De HSN-steekproef biedt informatie over steekproefpersonen gedurende hun hele leven, maar ook over hun (huwelijks)partners, hun ouders en hun kinderen. Dit maakt dat het bestand zowel gebruikt kan worden voor onderzoek naar intragenerationele of carrièremobiliteit, als naar huwelijksmobiliteit en intergenerationele mobiliteit.

Intergenerationele mobiliteit is vooral bestudeerd met behulp van de huwelijksakten in de HSN, waarop vader en (schoon)zoon met beroepstitels worden vermeld.²¹ Een probleem is dat er op de huwelijksakten geen beroepstitels van vaders staan als ze zijn overleden en in alle gevallen worden vaders en zoons op verschillende leeftijden vergeleken. In hoeverre dit tot vertekeningen leidt is door Delger en Kok onderzocht waarbij ze voor dezelfde HSN-onderzoekspersonen mobiliteitstabellen gebaseerd op huwelijksakten vergeleken met tabellen gebaseerd op de bevolkingsregisters. De laatste zijn vollediger en ook beter vergelijkbaar omdat de leeftijd van vader en zoon gelijk kan worden gehouden. De conclusie die daaruit werd getrokken was dat de mobiliteit wordt onderschat als alleen met huwelijksakten wordt gewerkt. De 'ontbrekende' zoons (van wie de vaders waren overleden) kenmerkten zich namelijk door relatief meer neerwaartse mobiliteit.²²

Huwelijksmobiliteit is een goede graadmeter van de 'openheid' van samenlevingen, vooral de mate waarin standen- en klassenverschillen in de partnerkeuze naar de achtergrond verdwijnen. Hierin kan het toenemende belang van de 'romantische liefde' een rol spelen, maar ook de meritocratisering van de maatschappij ofwel de mogelijkheid van mensen om zich dankzij scholing en eigen prestaties aan de dwingende invloed van hun sociale achtergrond te onttrekken. Inmiddels zijn er diverse publicaties over partnerkeuze verschenen waarin uitgebreid werd ingegaan op de ontwikkeling van de huwelijksmobiliteit in Nederland, ook in vergelijking met het buitenland. De belangrijke bijdrage die het HSN-onderzoek op dit punt heeft kunnen leveren is dat voor het hele land, zowel stad als platteland, de samenhang tussen economische modernisering en mobiliteit is onderzocht en genuanceerd. Verschillende sociale groepen profiteerden op verschillende momenten van

---

arbeid in Nederlandse huwelijksakten', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29: 3 (2003) 301-332.

21. M.H.D. van Leeuwen en I. Maas, 'Sociale mobiliteit in de steden en op het platteland', in: K. Mandemakers en O. Boonstra (eds.) *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* (Assen 1995) 103-127; M.H.D. van Leeuwen en I. Maas, 'Groeiende openheid van de Nederlandse samenleving: een nieuw fenomeen of een lange trend? Intergenerationele huwelijks- en carrièremobiliteit in de provincie Utrecht, 1850-1940', *Mens en Maatschappij* (1995) 321-333.

22. H. Delger en J. Kok, 'Bridegrooms and biases: a critical look at the study of intergenerational mobility on the basis of marriage certificates', *Historical Methods* 31 (1998) 113-121.

de maar heel geleidelijk toenemende kansen op sociale stijging die uiteindelijk vooral door het onderwijs geboden werden.²³ Carrière mobiliteit, ofwel de mogelijkheden van mensen om gedurende hun leven van beroepspositie te veranderen, is een nog weinig bestudeerd onderwerp, maar wordt inmiddels met behulp van de HSN onderzocht.²⁴ Tenslotte moeten nog enkele meer specifieke exploraties van sociale mobiliteit worden genoemd: zo is er dankbaar gebruik gemaakt van de mogelijkheid om na te gaan wanneer geografische mobiliteit kon leiden tot sociale stijging. Frequente migratie bleek samen te hangen met neerwaartse mobiliteit, terwijl langeafstandsmigratie naar de steden eerder tot opwaartse mobiliteit leidde.²⁵ Er is onderzocht of er verschillen

23. M. Kalmijn, 'Bruid, bruidegom en bruiloft. Sociale en economische achtergronden van het huwelijkspatroon', in: Mandemakers en Boonstra, *De levensloop*, 86-102; M.H.D. van Leeuwen en I. Maas, 'Social mobility in a Dutch province, Utrecht 1850-1940', *Journal of Social History* 30 (1997) 619-644; I. Maas en M.H.D. van Leeuwen, 'Huwelijksmobiliteit in Friesland tussen 1850 en 1929', in: J. Frieswijk e.a. (eds.), *Oer Fryske minsken / Over Friese mensen*. Themanummer *It Baeken* 63 (2001) 164-178; J. Kok en M.H.D. van Leeuwen (ed.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam 2005); M. van Leeuwen en I. Maas, 'Endogamy and social class in history: an overview', *International Review of Social History* 50 (2005) 1-24; H. Bras en J. Kok, "They live in indifference together". Marriage mobility in Zeeland, The Netherlands, 1796-1922', *Ibidem* 247-274; I. Maas en M. van Leeuwen, 'Total and relative endogamy by social origin: a first international comparison of changes in marriage choices during the nineteenth century', *Ibidem*, 275-295; J. Kok en K. Mandemakers, 'Free choice from a limited supply. The marriage market in two Dutch provinces, 1840-1940', *Romanian Journal of Population Studies* 2 (2008) 82-104.

24. M.H.D. van Leeuwen en I. Maas, 'Groeierende openheid van de Nederlandse samenleving: een nieuw fenomeen of een lange trend? Intergenerationele huwelijks- en carrière mobiliteit in de provincie Utrecht, 1850-1940', *Mens en Maatschappij* (1995) 321-333; H. Delger, 'Arbeidsmarkt en beroeps mobiliteit. Een onderzoek naar de gelegenheidsstructuur voor Duitse migranten in Rotterdam, 1870-1930', in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers, *Naar Rotterdam*, 75-97; I. Maas en M.H.D. van Leeuwen, 'Van een dubbeltje naar een kwartje? Beroepsloopbanen van mannen en vrouwen in Nederland tussen 1865 en 1940', in: I. Maas, M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (eds.), *Honderdvijftig jaar levenslopen. De Historische Steekproef Nederlandse bevolking* (Amsterdam 2009), *Mens en Maatschappij* 83, Boekaflevering, 173-202.

25. H. Bras, "'Wat of een dienstmeid een zwerveling is"; geografische en sociale mobiliteit van dienstboden in Zeeland (1890-1930)', in: K. Mandemakers, O. Hoogerhuis en A. de Klerk (eds.), *Over Zeeuwse mensen. Demografische en sociale ontwikkelingen in Zeeland in de negentiende en begin twintigste eeuw*. Themanummer *Zeeland* 7 (1998) 91-103; J. Kok en H. Delger, 'Success or selection? The effect of migration on occupational mobility in a Dutch province, 1840-1950', *Histoire et Mesure* 13 (1998) 289-322; H. Bras, 'Domestic service, migration and the social status of woman at marriage. The case of a Dutch sea province Zeeland 1820-1935', *Historical Social Research* 23 (1998) 3-19; J. Kok, 'Migratie als gezinsstrategie in midden-Nederland, 1850-1940', in: J. Kok e.a. *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen en Wageningen 1999) 89-156; H. Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002); H. Delger, 'Chancen in Rotterdam. Eine Untersuchung der

zijn in sociale positie en mobiliteit tussen godsdienstige groeperingen. De conclusie was dat de negentiende-eeuwse sociale verschillen tussen protestanten, joden en katholieken een gevolg zijn van de traag veranderende klassenverhoudingen en niet van discriminatie – de *kansen* om van groep te veranderen waren voor de verschillende religies dezelfde.²⁶ Ook is bekeken of er een verband is tussen sociale klasse en sterfte op latere leeftijd. Hieruit kwam een opmerkelijk geringe samenhang naar voren, wat het standaardbeeld over de negatieve gevolgen van verstedelijking en industrialisatie, althans voor Nederland, nuanceert. Wel wordt als nadeel van de HSN-database genoemd dat sterfte in recente cohorten met de huidige stand van dataverzameling overschat wordt.²⁷ Onderzoek op basis van huwelijksakten toonde overigens wel weer een samenhang tussen leeftijd bij overlijden van volwassen mannen en de sociale achtergrond. Het gaat hier weliswaar om een vroegere periode en alleen voor de provincies Limburg en Zeeland, maar het geeft wel aan dat er op dit gebied nog veel onderzoek nodig is.²⁸

Tenslotte is ook de relatie met onderwijs onderzocht. Zijdeman en Mandemakers vergeleken een bestand met HBS- en gymnasiumleerlingen met een vergelijkbare doorsnede uit het HSN-bestand. Ze kwamen tot de conclusie dat het belang van de ouderlijke achtergrond voor de sociale status van de zoon afnam tussen 1880 en 1920 bij gelijkblijvende invloed van het onderwijs.²⁹

Historische demografie

Het is niet verwonderlijk dat historisch-demografen grootgebruikers zijn van de HSN. De volgorde van de thema's die onderzocht werden lopen aardig in het spoor van het ter beschikking komen van delen van het databestand. In het eerste stadium werd na het invoeren van de geboortekten gezocht

---

sozialen Mobilität zweier deutscher Migrantengruppen (1870-1879 und 1920-1929)', in: A. Eder (ed.), "Wir sind auch da!". Über das Leben von und mit Migranten in europäischen Großstädten (Hamburg 2003) 47-72; J. Kok, 'Choices and constraints in the migration of families: The central Netherlands, 1850-1940', *History of the Family. An International Quarterly* 9 (2004) 137-158; L. Lucassen, 'De selectiviteit van blijvers: een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1: 2 (2004) 92-115.

26. F. van Poppel, A.C. Liefbroer en J. Schellekens, 'Religion and social mobility in nineteenth-century The Hague', *Sociology of religion: a quarterly review* 64 (2003) 247-272.

27. F. van Poppel en R. van Gaalen, 'Sociale klasse, sociale mobiliteit en sterfte in Nederland, 1850-2007', in Maas, Van Leeuwen en Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen*, 203-236.

28. Onderzoek gebaseerd op GENLIAS-data, zie Van Poppel, Jennissen en Mandemakers, 'Time trends'.

29. R. Zijdeman en K. Mandemakers, 'De rol van het gymasiaal en middelbaar onderwijs bij de intergenerationele overdracht van status, Nederland 1865-1940', in: Maas, Van Leeuwen en Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen*, 149-172.

naar de overlijdensakten van personen die voor de leeftijd van tien jaar waren overleden. Omdat dit vooral gaat om kinderen jonger dan twee jaar waren deze akten relatief gemakkelijk te vinden in de gemeente van geboorte. Er konden dus al snel analyses gedaan worden naar de ontwikkeling en regionale en sociale achtergronden van zuigelingen- en kindersterfte³⁰ met bijzondere aandacht voor de oversterfte onder buitenechtelijk geboren kinderen³¹ en voor verschillen in kindersterfte naar religie.³² In deze studies werd (onder andere) het belang van borstvoedingsgewoonten ter verklaring van regionale verschillen in zuigelingensterfte bevestigd, werd aangetoond dat kindermoord door de moeder een deel van de oversterfte van buitenechtelijke kinderen verklaart, en dat sociaal isolement een deel van de lagere zuigelingen- en kindersterfte onder joden kan verklaren.

Naarmate het bestand zich uitbreidde en sterftegegevens voor latere leeftijden ging bevatten, kon het onderzoek zich ook uitbreiden tot sociale verschillen in algemene sterftepatronen,³³ en tot de invloed van leefomstandigheden tijdens de jeugd en later op de levensverwachting.³⁴ Aangetoond

30. F. van Poppel, 'Overleven in Utrecht. Levensduur en sociale ongelijkheid in negentiende-eeuwse geboortegeneraties', in Mandemakers en Boonstra, *De levensloop*, 37-67; F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Differential infant and child mortality in the Netherlands 1812-1912: First results of the historical sample of the population of the Netherlands', in: A. Bideau, B. Desjardins en H. Pérez-Brignoli (eds.), *Infant and child mortality in the past* (Oxford 1997) 276-300; F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Het geluk van borstvoeding. Regionale en sociaal-economische verschillen in kindersterfte, 1812-1912', *Index* 9 (2002) 28-31; F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Sociaal-economische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte in Nederland, 1812-1912', *Bevolking en Gezin* 31 (2002) 5-40; F. van Poppel, M. Jonker en K. Mandemakers, 'Differential infant and child mortality in three Dutch provinces, 1812-1909', *Economic History Review* 58 (2005) 272-309; R.I. Woods, A. Løkke en F. van Poppel, 'Two hundred years of evidence-based perinatal care: late-fetal mortality in the past', *Archives of Disease in Childhood. Fetal and Neonatal Edition* 91 (2006) 445-447; F. van Poppel en R. van Gaalen, 'The presence of parents and childhood survival: the passage of social time and differences by social class', in: T. Bengtsson en G.P. Mineau (eds.), *Kinship and demographic behavior in the past* (Dordrecht 2008) 105-134.

31. F. van Poppel, J. Kok en E. Kruse, 'Mortality among illegitimate children in mid-nineteenth-century The Hague', in: C.A. Corsini en P.P. Viazzo (eds.), *The decline of infant and child mortality. The European Experience: 1750-1990* (Den Haag 1997) 193-211.

32. F. van Poppel, J. Schellekens en A. C. Liefbroer, 'Religious differentials in infant and child mortality in Holland', *Population Studies* 56 (2002) 277-290.

33. F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Sterven in Zeeland', in: Mandemakers, Hoogerhuis en De Klerk, *Over Zeeuwse mensen*, 116-130; F. van Poppel en K. Mandemakers, 'Sterven in Friesland: Levensduur en sociale ongelijkheid in Friesland in de negentiende en vroegtwintigste eeuw', in: Frieswijk e.a. *Oer Fryske minsken*; F. van Poppel e.a., 'Hoe lang leefden wij? Historische veranderingen in de levensduur en het doodsoorzakenpatroon', *Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland* 53 (2005) 18-25; Van Poppel, Jennissen en Mandemakers, 'Time trends'.

34. F. van Poppel en A. Liefbroer, 'Living conditions during childhood and survival in later life – Study design and first results', *Historical Social Research* 30 (2005) 265-285; G. van den

is bijvoorbeeld dat verweduwing de sterftkans van moeders sterk vergrootte.³⁵

Een vrijwel onontgonnen gebied is de relatieve oversterfte van Nederlandse meisjes. Van Poppel, Schellekens en Walhout gaan hier in dit themanummer nader op in. Hoe kan de oversterfte van meisjes vanaf het midden van de negentiende eeuw tot omstreeks de jaren dertig van de twintigste eeuw worden verklaard? In voorgaand onderzoek werd dit verschijnsel toegeschreven aan de relatieve verslechtering van de positie van vrouwen als gevolg van structuurveranderingen in de landbouw. In hiervoor nog niet eerder gebruikte landelijke gegevens ontdekten Van Poppel en zijn collega's echter geen duidelijke samenhang tussen de economische kenmerken van regio's en oversterfte van meisjes. Analyse van HSN-gegevens wijst uit dat de verklaring voor de oversterfte van meisjes vooral gezocht moet worden in de sociale achtergrond van de gezinnen waarin kinderen opgroeiden. Opmerkelijk was dat onder boeren geen oversterfte van meisjes voorkwam. Het waren vooral meisjes uit ongeschoolde arbeidersgezinnen die een veel hogere sterfte hadden dan jongens uit dit milieu. Waarom waren deze meisjes er zo slecht aan toe? De belangrijkste doodsoorzaken waren via de luchtwegen overgebrachte infectieziekten (zoals longtuberculose, pokken, griep, roodvonk) en niet-infectieuze aandoeningen. Dit suggereert dat inadequate voeding en huisvesting én een veeleisende combinatie van loonarbeid en huiselijke arbeid een rol hebben gespeeld bij de oversterfte van meisjes uit arbeidersmilieus.

De koppeling van de geboorte- aan de huwelijksakten (en aan huwelijksgegevens uit de bevolkingsregisters en persoonskaarten) maakte het mogelijk om te kijken naar huwelijkskansen en huwelijksleeftijden in relatie tot geboortecohort, sociale achtergrond, migratiestatus en dergelijke.³⁶ Studies naar de 'huwelijksmarkt', ofwel het ruimtelijke aspect van de partnerkeuze, koppelden de woonafstanden van partners aan (veranderingen in) de infra-

---

Berg, M. Lindeboom en M. Lopez, 'Economic conditions early in life and individual mortality', *American Economic Review* 96 (2006) 290-302.

35. G. Alter, M. Dribe en F. van Poppel, 'Widowhood, family size and postreproductive mortality: a comparative analysis of three populations in nineteenth-century Europe', *Demography* 44 (2007) 785-806.

36. J. Kok, "'Vrijt daar je zijt'; huwelijk en partnerkeuze in Zeeland tussen 1830 en 1950', in: Mandemakers, Hoogerhuis en De Klerk, *Over Zeeuwse mensen*, 131-143; T. Engelen en J. Kok, 'Permanent celibacy and late marriage in the Netherlands, 1890-1960', *Population-E* 58 (2003) 67-96; M. van Leeuwen, I. Maas en A. Miles, *Marriage choices and class boundaries. Endogamy and social class in history* (Cambridge 2005); J. Kok, "'Eigen baas zijn, da's maar alles". Huwelijksmotivatie van Rotterdammers uit de tweede helft van de negentiende eeuw', in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers, *Naar Rotterdam*, 99-118; F. van Poppel, P. Ekamper en H. van Solinge, 'Farmer looking for a wife. Marital behavior of the farming population in nineteenth-century Netherlands', in: H. Moerbeek, A. Niehof, en J. van Ophem (eds.) *Changing families and their lifestyles* (Wageningen 2007) 51-76.

structuur en lieten daarmee zien hoe de Nederlandse regio's geïntegreerd werden.³⁷ In mindere mate is aandacht besteed aan hertrouwen³⁸ en echtscheidingen.³⁹ Vernieuwend is het onderzoek naar de intergenerationele overdracht van de leeftijd waarop men trouwt.⁴⁰ Het 'gedwongen huwelijk' is echter op de agenda blijven staan, terwijl ook het onderzoek naar buitenechtelijke geboorten met behulp van de HSN nog moet worden aangepakt.⁴¹

Een volgende stap in het demografisch onderzoek kon worden gezet toen de reconstructie van de gezinnen van de HSN-onderzoekspersonen was afgerond. De eerste studies rond vruchtbaarheid waren gebaseerd op een project waarbij de basissteekproef voor Rotterdam ten behoeve van een epidemiologisch onderzoek werd uitgebreid. Het onderzoeksproject van Smits, Zielhuis en Jongbloet naar fysiologische achtergronden van verminderde vruchtbaarheid resulteerde in verschillende studies.⁴² Aan de hand hiervan kon de hypothese bevestigd worden dat dochters geboren na een kort interval met het voorgaande kind en dochters geboren uit relatief oude moeders zelf minder

37. J. Kok en K. Mandemakers, 'Vrije keuze uit een beperkt aanbod. De huwelijksmarkt in Utrecht en Zeeland 1850-1940', in: Kok en Van Leeuwen, *Gelegenheid en genegenheid*, 213-230. Voor dit onderzoek worden ook andere collecties met huwelijksakten ingezet, zie bijvoorbeeld F. van Poppel en P. Ekamper, 'De Goudse horizon verruimd; veranderingen in de herkomst van Goudse bruiden en bruidegoms', in: Kok en Van Leeuwen, *Genegenheid en gelegenheid*, 181-211.

38. M. H.D. van Leeuwen en I. Maas, 'Herhaald huwen: een historische studie naar heterogamie', in: T. van der Lippe e.a. (eds.), *De maakbaarheid van de levensloop* (Assen 2007) 43-58.

39. M. Kalmijn, 'Voorlopers in de echtscheidingsrevolutie. De relatie tussen echtscheiding en sociale klasse in de negentiende en vroegtwintigste eeuw', in: Maas, Van Leeuwen en Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen*, 81-96.

40. Van Poppel, Monden en Mandemakers, 'Marriage timing'.

41. Maar zie J. Kok, 'Burgerlijke Stand en computer. Buitenechtelijk geboorten in de negentiende eeuw in Noord-Holland en Utrecht', in: K.W.J.M. Bossaers e.a. (ed.), *Geschiedenis en bestanden* (Enkhuizen 1995) 79-89; J. Kok, "'Liever dood dan getrouwd". Verbroken verkeren en verboden verhoudingen in Drenthe, 1909-1940', *Waardeel. Drents Historisch Tijdschrift* 25 (2005) 1-9; H. Gates, J. Kok en S. Wang, 'Burden or opportunity? Illegitimate births in The Netherlands and Taiwan, in: Y.-C. Chuang, T. Engelen en A.P. Wolf (eds.), *Positive or preventive. Fertility developments in Taiwan and the Netherlands, 1850-1950* (Amsterdam 2006) 81-104.

42. L.J.M. Smits, *Preconceptional determinants of the fecundity of female offspring* (Nijmegen 1998); L.J. Smits, e.a., 'Seasonal variation in human fecundability', *Human Reproduction* 13 (1998) 3520-3524; L. J. Smits, P. H. Jongbloet en G.A. Zielhuis, 'Fecundity of daughters born after short, intermediate, or long birth intervals. An analysis of family reconstitutions from the Netherlands, late 19th and early 20th century', *Social Biology* 47 (2000) 18-33; L.J. Smits, P.H. Jongbloet en G.A. Zielhuis, 'Season of birth and reproductive performance. An analysis of family reconstitutions of 800 women born in the Netherlands at the end of the 19th century', *Chronobiology International* 18 (2001) 525-539; L.J. Smits, e.a. 'Mother's age and daughter's fecundity. An epidemiological analysis of late 19th to early 20th century family reconstitution', *International Journal of Epidemiology* 30 (2002) 349-358.

vruchtbaar zijn. Het HSN-bestand is verder gebruikt voor een aantal verken- nende studies naar vormen van geboortebeperking die op het geaggregeerde niveau nauwelijks te herkennen zijn, zoals ‘starting’, ‘spacing’ en ‘stopping’.⁴³ Deze studies bevestigen dat in Nederland bewust uitstel van een volgend kind plaatsvond, vooral als er al veel jonge kinderen waren. Een bijzondere vorm van geboortebeperking is bewuste kinderloosheid, dat bleek voor te komen bij HSN-stellen uit het interbellum.⁴⁴

In dit themanummer onderzoekt Janssens de vraag of fabrieksarbeid- sters in de textiel voorop liepen in geboortebeperking. Ze toetst daarbij de hypothese van Gittins die stelt dat kennis over beperking van het kindertal voornamelijk verworven en verspreid werd op de werkvloer, waar grote groepen vrouwen in productieprocessen bijeen waren, zoals fabrieken of kantoren.⁴⁵ Uit de analyse van HSN-gegevens van twee cohorten vrouwen (1881-1885 en 1911-1915) in de textielsteden Tilburg en Enschede blijkt echter dat de participatie van vrouwen in industriële beroepsarbeid niet tot modern reproductief gedrag leidde. In Enschede waren de weefsters van alle vrou- wen zelfs het minst geneigd tot geboortebeperking. Een verklaring voor dit afwijkende resultaat zoekt Janssens in het feit dat in de Nederlandse textiel- steden kinderen veel meer ingezet werden in het arbeidsproces, terwijl de gezinnen van Engelse arbeiders die Gittins onderzocht, gebaseerd waren op het gezamenlijk kostwinnerschap van man en vrouw. De agrarische wortels en de daarmee samenhangende reproductiecultuur van de Nederlandse fabrieksarbeiders zou bovendien een beperking van het kindertal in de weg hebben gestaan.

Een belangrijke factor in het onderzoek naar de huwelijksvruchtbaarheid is religie, omdat dit een grote rol zou hebben gespeeld in de opmerkelijke traagheid in de daling van de Nederlandse huwelijksvruchtbaarheid. Door sommigen werd dit geweten aan de strijdvaardige opstelling van gerefor- meerden en katholieken tegen de vermeende zedenverwildering in het algemeen en ‘neo-Malthusiaanse’ praktijken van geboortebeperking in het bijzonder. De analyse van de vruchtbaarheidsdaling werd doorgaans gedaan op grond van regionale patronen, waarvoor ook alternatieve verklaringen

---

43. J. van Bavel en J. Kok, ‘Birth spacing in the Netherlands. The effects of family composition, occupation and religion on birth intervals, 1820-1885’, *European Journal of Population* 20 (2004) 119-140; J. van Bavel en J. Kok, ‘The role of religion in the Dutch fertility transition: starting, spacing, and stopping in the heart of the Netherlands, 1845-1945’, *Continuity and Change* 20: 2 (2005) 247-263; J. Kok, W.S. Wang en Y.-H. Hsieh, ‘Marital fertility and birth control in rural Netherlands and Taiwan, 19th and early 20th centuries’, in: Chuang, Engelen en Wolf, *Positive or preventive*, 199-235.

44. J. van Bavel, J. Kok en T. Engelen, ‘Hoge kinderloosheid tijdens het interbellum in Nederland. De rol van godsdienst, levensstandaard en economische crisis’, in: Maas, Van Leeuwen en Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen*, 51-80.

45. D. Gittins, *Fair sex: family size and structure 1900-1939* (Londen 1982).

naar voren werden gebracht, zoals economische en culturele modernisering.⁴⁶ Op individueel niveau was het verband nog nauwelijks onderzocht. De studies met de HSN naar religie en fertiliteit laten zien dat het belang van godsdienst zeer groot was en dat gemengd huwendende, onkerkelijken en min of meer vrijzinnig protestanten consequent afweken van katholieken en gereformeerden.⁴⁷

Is daarmee het debat over de invloed van kerk en verzuiling in de Nederlandse demografie 'opgelost'? Het is opmerkelijk dat de resultaten van deze studies hun weg (nog) niet hebben gevonden naar overzichtsstudies.⁴⁸ Het werken op het individuele niveau impliceert de toepassing van gecompliceerde modellen, waarin tal van factoren in een regressieanalyse worden betrokken. Niet alleen laten de resultaten van zulke modellen zich moeilijk vertalen in eenduidige conclusies, het blijkt ook dat lokale of regionale verschillen soms sterker zijn dan verwacht. Zo bleken joden in Utrecht 'voorlopers' te zijn geweest qua geboortebeperving, maar werden hun geloofsgenoten in Den Haag juist gekenmerkt door hoge vruchtbaarheid.⁴⁹ Dergelijke uitkomsten versterkten de behoefte aan betere contextuele gegevens (dus gegevens over de omgeving waar mensen woonden) om lokale verschillen in individueel gedrag beter te kunnen begrijpen.

Migratie

Het laatste cluster van onderwerpen dat in 1989 werd voorgesteld was migratie. In het bijzonder werden genoemd sociale variatie in mobiliteit, assimilatieprocessen en emigratie.⁵⁰ Het is vooral assimilatie of integratie die onderzocht werd, en wel met behulp van de datasets die speciaal voor migratieonderzoek zijn opgebouwd. Het eerste bestand betreft een *oversampling*

46. Zie de weergave van het debat tussen Hofstee en van Heek over de rol van religie in: O.W.A. Boonstra en A.M. van der Woude, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', *AAG Bijdragen* 24 (1984) 1-57.

47. J. Schellekens en F. van Poppel, 'Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands), 1860-1909', in: R. Derosas en F. van Poppel (eds.), *Religion and the decline of fertility in the western world* (Dordrecht 2006) 59-81; J. Kok en J. van Bavel, 'Stemming the tide. Denomination and religiousness in the Dutch fertility transition, 1845-1945', in: Derosas en Van Poppel, *Religion and the decline of fertility*, 83-105; J. Shepherd e.a. 'Group identity and fertility: an evaluation of the role of religion and ethnicity in the Netherlands and Taiwan', in: Chuang, Engelen en Wolf, *Positive or preventive*, 121-161.

48. Zoals het onlangs verschenen handboek van Theo Engelen, *Van 2 naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu* (Amsterdam 2009).

49. Respectievelijk Van Bavel en Kok, 'The role of religion' en J. Schellekens en F. van Poppel, 'Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands) 1860-1909', *Population Studies* 60 (2006) 1, 23-38.

50. Mandemakers, 'Historische steekproef', 9.

van autochtone Utrechters, die door Schrover vergeleken zijn met Duitse immigranten.⁵¹ De vergelijking bracht onder andere aan het licht dat bij de Duitsers de huwelijksleeftijden hoger waren dan van geboren Utrechters, dat de leeftijdsverschillen tussen de partners groter waren en dat Duitse vrouwen vaker met weduwnaars trouwden. Het tweede bestand is aangelegd voor het Pionierproject Determinanten van het Vestigingsproces van Immigranten van Lucassen. Hierin werden twee cohorten van nieuwkomers te Rotterdam (1870-1880 en 1920-1930) in het bevolkingsregister onderzocht. Vervolgens werden de levenslopen van deze (Duitse, Italiaanse, Zeeuwse en Brabantse) migranten gereconstrueerd, alsook die van één van hun kinderen en één van hun kleinkinderen.⁵² Dit bestand vormde de basis voor studies over de sociale mobiliteit van de immigranten⁵³; hun partnerkeuze⁵⁴ en hun contacten.⁵⁵

De studie van binnenlandse migratiepatronen aan de hand van de HSN is tot op heden beperkt gebleven tot onderzoekspersonen uit de provincie Utrecht en Zeeland.⁵⁶ In het kader van studies naar bestaansstrategieën en naar levenslopen van dienstboden zijn de achtergronden van individuele migratie wel onderzocht (zie volgende paragraaf), maar een totaalbeeld van de binnenlandse migratie ontbreekt nog. Dit totaalbeeld zal pas geconstrueerd en geanalyseerd kunnen worden op het moment dat de volledige dataset gereed is. Wel is aandacht besteed aan het binnenstedelijk verhuisgedrag, waarin aangetoond werd dat frequent verhuizen een overlevingsstrategie van

51. Zie onder meer M. Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002); M. Schrover, “De Duitscher is immers tegenwoordig ook zeer galant voor dames”. Huwelijksgedrag van migranten in Nederland in de negentiende eeuw’, *Bevolking en Gezin* 33: 2 (2004) 103-125.

52. L. Lucassen, ‘Een kwestie van een lange adem. De determinanten van het vestigingsproces van immigranten in de Nederlandse samenleving, 1860-1960’, *Facta* (1999) 18-21; L. Lucassen (ed.), Eindverslag van het nwo-pioniersproject ‘De determinanten van het vestigingsproces van immigranten in Nederland, 1860-1960 (UvA Amsterdam 2003); L. Lucassen, “Toen zij naar Rotterdam vertrokken”. Immigranten toen en nu (1870-2005)’, in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers, *Naar Rotterdam*, 25-38.

53. Delger, ‘Chancen in Rotterdam’; Lucassen, ‘De selectiviteit van blijvers’, 92-115.

54. L. Lucassen, ‘Huwelijken van Duitse migranten in Nederland (1860-1940)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1: 2 (2005) 54-80.

55. M. Chotkowski, “Via het souterrain naar binnen”. Dagelijkse contacten van Italiaanse migranten in Nederland, 1860-1940’, in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers, *Naar Rotterdam*, 61-73; M. Chotkowski, *Vijftien ladders en een dambord. Contacten van Italiaanse migranten in Nederland, 1860-1940* (Amsterdam 2006).

56. K. Mandemakers, ‘New approach to the study of migration in the Netherlands during the 19th and 20th Century. First results of the Historical Sample of the Netherlands’, in: G. Jaritz, I. H. Kropac en P. Teibenbacher (eds), *The art of communication. Proceedings of the eight international conference of the Association of History and Computing, Graz, Austria, August 24 - 27 1993* (Graz 1995) 64-73; J. Kok, ‘Komen en gaan. Migratiepatronen in de provincie Utrecht’, in: Boonstra en Mandemakers, *De levensloop*, 128-156.

de armsten was.⁵⁷ Tenslotte is gekeken naar de achtergronden en lotgeval-
len van Indiëgangers. In tegenstelling tot wat tot op heden werd aangeno-
men blijken de personen die naar Indië migreerden geen ‘arme sloebers’ te
zijn geweest, maar vooral personen uit de hogere sociale groepen (elite en de
‘nieuwe’ middenstand).⁵⁸

Nieuwe onderzoeksterreinen

Met de HSN is soms niet, soms wel (en op sommige terreinen zeer uitgebreid)
ingegaan op de onderwerpen die in 1989 aan de orde werden gesteld. Toen
de HSN er eenmaal was, ontstond er een nieuwe dynamiek. Enerzijds leidde
voortgaande ontwikkeling binnen de sociale geschiedenis tot nieuwe vragen
die aan de *bestaande* HSN werd gesteld. Dit hield ook in dat subsidieaanvragen
voor uitbreidingen van de HSN gepaard gingen met nieuwe *state-of-the-art*
onderzoeksvoorstellen, zoals dat voor *Life Courses in Context*.⁵⁹

Anderzijds zien we ook de opkomst van onderzoeksvragen die voort-
komen uit (het werken met) de HSN. Zo bracht de analyse van de steekproef-
personen gaandeweg behoefte aan een goed conceptueel kader voor individue-
le levensgeschiedenissen en aan koppeling van die levensgeschiedenissen
met contextuele gegevens. In deze paragraaf beschrijven we de nieuwe onder-
zoeksvelden vooral aan de hand van de plannen binnen het kader van het
door NWO-Groot gesubsidieerde project *Life Courses in Context*. Hierin vinden
we de ervaringen van de eerste tien jaar terug in een stevige herbouw van de
HSN. Ook de toen geformuleerde onderzoeksplannen kunnen we inmiddels
evalueren. We onderscheiden hier de volgende drie gebieden:

1. Bestaansstrategieën (in samenhang met arbeidsverhoudingen en sociale
bewegingen).
2. Cultuur, religie en identiteit.
3. Verwantschap.

57. J. Kok, K. Mandemakers en H. Wals, ‘“Toen scharrelde ze met haar hele zoodje naar een derde-achterkamer”. Verhuizen als bestaansstrategie, Amsterdam 1890-1940’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 333-360; G. van der Harst, ‘Brabanders en Zeeuwen in het Rotterdamse straatbeeld. De verhuisgeschiedenis van de eerste generatie immigranten, 1870-1920’, in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers, *Naar Rotterdam*, 39-60.

58. U. Bosma, ‘Zeeuwen naar Indië tussen 1815 en 1940’, in: Mandemakers, Hollestelle en de Klerk, *Zeeuwen in beweging*, 9-17; U. Bosma en K. Mandemakers, ‘Indiëgangers: sociale herkomst en migratiemotieven (1830-1950). Een onderzoek op basis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)’, *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123 (2008) 162-184.

59. K. Mandemakers, ‘De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project *Life Courses in Context*’, *Bevolking en Gezin* 33: 1 (2004) 91-114.

Bestaansstrategieën

Begin jaren negentig van de vorige eeuw kwam het onderzoek naar de keuzes en handelingen van huishoudens op de agenda van de sociale geschiedenis, in reactie op de als eenzijdig ervaren aandacht voor structuren en processen op nationaal niveau. Hoe reageerden huishoudens op maatschappelijke veranderingen en hoe droegen zij door hun reacties bij aan die veranderingen? Hierbij werd er vanuit gegaan, dat huishoudens bij hun keuze een afweging maakten binnen een heel scala aan strategische opties. Hun reacties konden bijvoorbeeld de kant opgaan van collectieve acties zoals het vormen van producenten- of consumentencoöperaties of stakingen. De vraagstellingen die binnen het N.W. Posthumus Instituut en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis werden ontwikkeld leidden ook tot nieuwe vragen aan de HSN. Kan het bestand van de HSN de opties en uitkomsten van gedrag rond (onder andere) arbeid, de samenstellingen van huishoudens, migratie en deelname aan sociale bewegingen inzichtelijk maken?⁶⁰ Rondom deze vraagstellingen werd een aantal projecten opgezet. In het project 'arbeidsstrategieën van gezinnen' werden HSN-gezinnen vergeleken met Amsterdamse havenarbeiders, gezinnen in het Groninger kleigebied en in de Brabantse Kempen.⁶¹ Een onderdeel van zo'n gezinsstrategie was het uit werken sturen van jongeren, bijvoorbeeld als knecht of dienstbode. Hiermee kon bespaard worden op de uitgaven en kon het kind bijdragen aan het gezinsinkomen. Een aantal studies naar het uit huis gaan van jongeren ging dieper in op deze mechanismen.⁶² Ook het migreren van gezinnen werd vanuit deze invalshoek bestudeerd.⁶³ Tenslotte is met de HSN onderzoek verricht naar de opkomst en betekenis van het ideaal van de mannelijke kostwinner.⁶⁴

Gaandeweg werd duidelijk dat de HSN eigenlijk meer gegevens zou moeten bevatten over de lotgevallen van afzonderlijke kinderen uit één gezin,

---

60. Zie o.a. J. Kok, 'Collectieve strategie en individuele levensloop', in: M. Baud en T. Engelen (eds.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 97-121.

61. J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot*; T. Engelen, J. Kok en R. Paping, 'The family strategies concept: An evaluation of four empirical case studies', *The History of the Family. An International Quarterly* 9 (2004) 239-251.

62. J. Kok, 'Youth labour migration and its family setting, the Netherlands 1850-1930', *The History of the Family. An International Quarterly* 2 (1997) 507-526; Bras, *Zeeuwse meiden*; H. Bras en J. Kok, "'Naturally, every child was supposed to work". Determinants of the leaving home process in The Netherlands, 1850-1940', in: F. Van Poppel, M. Oris en J. Lee (eds.), *The Road to independence. Leaving home in western and eastern societies, 16th-20th Centuries* (Bern 2003) 403-450.

63. J. Kok, 'Choices and constraints in the migration of families: The central Netherlands, 1850-1940', *The History of the Family. An International Quarterly* 9 (2004) 137-158.

64. A. Janssens, 'Class, work and religion in the female life course – the case of a Dutch textile town: Enschede, 1880-1940', *Historical Social Research* 23 (1998) 254-274.

teneinde het 'succes' van een ouderlijke strategie te kunnen bepalen. Daarnaast was informatie gewenst over inkomen, landbezit en vererving.⁶⁵ In een vervolproject werd daarom een bestand gebouwd rond 300 gezinnen in het Noord-Hollandse Akersloot. Eén van de uitkomsten van dat bestand vormt het artikel over de huwelijksstrategie van boeren. Het bleek dat de rijkere boeren zich weinig aantrokken van het veronderstelde 'agrarisch-ambachtelijk' huwelijkspatroon en hun kinderen al bij leven zoveel mogelijk op een (andere) boerderij probeerden te zetten.⁶⁶ Het artikel van Bras en Kok in dit themanummer is gebaseerd op dit bestand. Ze onderzoeken de achtergronden van de mate waarin broers en zusters zich vanuit hetzelfde geboortehuis ruimtelijk verspreidden. Waarom woonden kinderen uit het ene gezin dicht bij elkaar, terwijl bij andere gezinnen broers en zussen dermate ver weg woonden, dat ze elkaar geen directe hulp meer konden bieden? Bras en Kok analyseerden de spreiding van broers en zussen respectievelijk vijftientig, veertig en zestig jaar na de bruiloft van hun ouders. Opvallend is dat het voornamelijk kenmerken van de broers- en zussengroep waren die de ruimtelijke configuratie bepaalden (en bijvoorbeeld niet de sociale of religieuze achtergrond). Naarmate de kindergroep gemiddeld ouder was, was de spreiding groter. Veel kinderen hadden dan het ouderlijk huis verlaten om te trouwen of om in de huishoudens van werkgevers te werken. Hoe groter het percentage gehuwde kinderen, des te meer verspreid ze woonden. Ongehuwde kinderen woonden vaak nog thuis of ze woonden met broers en zussen samen. Naarmate er meer broers en zussen waren, woonden ze verder uit elkaar. In grote gezinnen verlieten kinderen op relatief jonge leeftijd het ouderlijk huis om de kosten van voeding en inwoning te beperken en bij te dragen aan het gezinsinkomen.

De koppeling van HSN-gegevens aan sociale actie is door Heerma van Voss op de agenda gezet,⁶⁷ maar het onderzoek, bijvoorbeeld door levenslopen aan de HSN-database toe te voegen aan de hand van ledenlijsten van vakbonden, moet nog op gang komen.⁶⁸ De samenstelling van de huishoudens in het HSN-bestand is pas de laatste tijd onderwerp van onderzoek geworden. Van Gaalen en Van Poppel hebben in een aantal studies laten zien hoe de

65. J. Kok, 'The challenge of strategy: a comment', *International Review of Social History* 47 (2002) 465-485.

66. D. Damsma en J. Kok, 'Ingedroogde harten? Partnerkeuze en sociale reproductie van de Noord-Hollandse boerenstand in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw', in: Kok en Van Leeuwen, *Gelegenheid en genegeheid*, 285-308.

67. L. Heerma van Voss, *Why is there no socialism in The Netherlands? De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2002).

68. In Twente werd vooronderzoek gedaan waarbij kaderleden van textielarbeidersbonden vergeleken werden met een controlegroep van Twentse textielarbeiders, zie L. Heerma van Voss en F. Vermeulen, 'Living strategies of Twente textile workers, ca. 1920', HSN working paper, nr. 16 (2000).

gezinsomgeving van Nederlandse kinderen in de laatste twee eeuwen is veranderd⁶⁹ en welke gevolgen een bepaalde gezinssamenstelling had voor de kinderen.⁷⁰

In hun bijdrage aan dit themanummer bekijken Kok en Mandemakers regionale en sociale verschillen in het uitgebreide huishouden. In hoeverre woonden er verwanten – broers, zussen, tantes, ooms, grootouders – bij het kerngezin in? Na een piek in de jaren 1870 daalde de inwoning, in de steden sneller dan op het platteland. In veertig procent van de gevallen ging het om een oom of tante en in mindere mate, zo'n dertig procent, om een grootouder van de onderzoekspersoon. Het voorkomen van meerdere gezinnen in één huishouden was zeer beperkt. Inwoning vond het meest plaats bij boeren. De meeste boerderijen werden als gezinsbedrijf gerund en men kon extra hulp goed gebruiken. Inwoning bij boeren kwam het meest voor in oostelijk Nederland, waar de boerderij intact overging op een opvolger en de wettelijke eis van gelijke verdeling in de praktijk werd omzeild. Van een grote gastvrijheid van de elite en middenklasse in het opnemen van verwanten als zijnde een onderdeel van de burgerlijke familiecultus, zoals in buitenlands onderzoek wel is gesuggereerd, blijkt op basis van de Nederlandse gegevens geen sprake.

Cultuur, religie en identiteit

In de jaren negentig werd 'identiteit' een belangrijk thema voor historici, onder meer in de context van sociale cohesie. Wat betekent Nederlandse identiteit eigenlijk als we terugkijken op een land gekenmerkt door godsdienstige scheidingslijnen, grote verschillen tussen regio's en tussen standen en klassen? De zeer geleidelijke integratie van de Nederlandse regio's is fraai beschreven door Knippenberg en De Pater.⁷¹ Hoe verhield die eenwording zich tot de nog versterkende verzuiling? De gegevens van de HSN kunnen ingezet worden om de ontwikkeling en betekenis van religie, regio en klasse in persoonlijke netwerken en partnerkeuze te belichten. Naamgeving van kinderen zou

69. F. van Poppel en R. van Gaalen, 'Opgroeien in Zeeland. Veranderingen in de gezinsstructuur in Zeeland in de afgelopen anderhalve eeuw', in: Mandemakers, Hollestelle en de Klerk, *Zeeuwen in beweging*, 33-43; R. van Gaalen en F. van Poppel, 'Kinderen en de veranderingen in de gezinsstructuur in de afgelopen anderhalve eeuw', in: T. van der Lippe e.a. (eds.), *De maakbaarheid van de levensloop* (Assen 2007) 21-42; F. van Poppel en R. van Gaalen, 'Kinderen, gezinnen en familie', in: W.W. Koops, B. Levering en M. de Winter (eds.), *Het kind als spiegel van de beschaving; een moderne antropologie van het kind* (Amsterdam 2007) 97-114; R. van Gaalen, *Solidarity and ambivalence in parent-child relationships* (Utrecht 2007).

70. Van Poppel en Van Gaalen, 'The presence of parents'.

71. H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).

regionale verschillen en processen van landelijke integratie weerspiegelen.⁷² Tenslotte is er ook de vraag in hoeverre het onderwijs fungeert als een gelijkmaker en regionale, godsdienstige en klassenverschillen uiteindelijk uitvlakt. Deze thematiek is op verschillende manieren opgepakt maar een overzicht ontbreekt nog. De rol van religie bij groepsidentiteit is bekeken aan de hand van vruchtbaarheid⁷³ en van netwerken.⁷⁴ De rol van naamgeving is nagegaan voor Zeeland en Friesland.⁷⁵ Knippenberg en De Vos gebruikten de HSN voor hun onderzoek naar ontkerkelijking waarbij ze constateerden dat het bij de geboortecohorten van voor 1903 vooral om arbeiders ging en voor de cohorten daarna om de hogere sociale groepen.⁷⁶

De verbreiding van onderwijsdeelname en in het bijzonder van schrijfvaardigheid is eveneens onderzocht.⁷⁷ Vandezande en Matthijs bouwen in hun artikel in dit themanummer hierop voort en stellen de vraag of sekseverschillen in schrijfvaardigheid verklaard kunnen worden uit de gezinssituatie. De auteurs beantwoorden aan de hand van HSN-gegevens de vraag wat het effect was van oudere en jongere broers en zussen in het gezin op de scholingskansen van kinderen. Het achterliggende idee is dat de sociale leeromgeving van kinderen varieert naar de plaats in de kinderrij en de omvang van het gezin. De oudste van twee broers leeft in een andere gezinscontext dan het jongste meisje uit een gezin met acht zussen. Scholing werd gemeten aan de hand van de vaardigheid om bij het huwelijk de huwelijksakte te ondertekenen. Het effect van broers en zussen was complex. Jongens en meisjes die veel broers hadden, waren minder vaak geletterd. Voor jongens gold het gangbare model van de *resource dilution*, namelijk hoe groter het gezin hoe kleiner de onderwijskansen. Meisjes lijken echter baat gehad te hebben bij de aanwezigheid van oudere zussen. Dat vergrootte de kans op geletterdheid bij meisjes maar niet bij jongens.

72. D. Gerritzen, *Voornamen, Onderzoek naar een aantal aspecten van naamgeving in Nederland* (Amsterdam 1998).

73. Shepherd e.a. 'Group identity'.

74. F. van Poppel en M. Schoonheim, 'Measuring cultural differences between religions using network data. An example based on nineteenth-century Dutch marriage certificates', *Annales de Démographie Historique* (2005) 173-197.

75. D. Gerritzen, 'Voornamen in Zeeland', in: Mandemakers, Hoogerhuis en De Klerk, *Over Zeeuwse mensen*, 104-115; D. Gerritzen, 'Voornamen in Friesland. Over Friese namen, patroniemen en meernamigheid', in: Frieswijk e.a. *Oer Fryske minsken*, 179-189.

76. H. Knippenberg en S. de Vos, 'Vroege ontkerkelijking in Nederland. Een analyse van het geboortecohort 1850-1882', in: Maas, Van Leeuwen en Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen*, 97-126.

77. O. Boonstra, 'Het einde van het analfabetisme', in: Mandemakers en Boonstra, *De levensloop*, 68-85; O. Boonstra, 'Functioneel analfabetisme in Nederland, 1775-1900', in: Maas, Van Leeuwen en Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen*, 127-148.

Verwantschap

In de historische demografie werd heel lang het gezin of het huishouden als voornaamste context voor individueel gedrag gezien, maar daar werden in de jaren negentig steeds meer kanttekeningen bij gezet.⁷⁸ Men zou ook moeten traceren hoe verwanten die niet in één huishouden woonden elkaar hebben beïnvloed: konden bijvoorbeeld ooms bijdragen aan iemands sociale stijging, werkten gemigreerde broers of zussen als ‘magneet’ op jongeren die ook de sprong naar een stedelijk bestaan wilden wagen? Bij de HSN zijn van verwanten echter alleen die delen van de levensloop bekend voor zover die samenvielen met dat van de onderzoekspersonen in dezelfde context (gezin of huishouden). Voor onderzoek naar verwantschapsbanden zullen dus extra levenslopen verder moeten worden uitgezocht. Dit is onder andere gebeurd in het onderzoek van Bras naar de achtergronden en carrières van Zeeuwse dienstbodes waar een apart bestand werd aangelegd met de levenslopen van zussen. Uit het onderzoek bleek dat beide carrières inderdaad sterk samenhangen.⁷⁹ Ook het al eerder genoemde Akerslootse bestand is een voorbeeld van de opname van extra levenslopen in het HSN-bestand om verwantschap te kunnen onderzoeken.

De HSN droeg uiteraard zelf ook bij aan de sociaalhistorische onderzoeksdynamiek. De mogelijkheden (en beperkingen) van het bestand werden deels pas onderkend na enige jaren ervaring in het werken met de HSN. Dit leidde tot nieuwe onderzoeksvragen en deels ook tot bepaalde aanpassingen en uitbreidingen van de HSN. Onderzoeksvelden waaraan de HSN zelf in meerdere of mindere mate een steentje heeft bijgedragen zijn:

1. Levenslopen als indicator van maatschappelijke veranderingen.
2. Inrichting van levensloopbestanden.
3. Internationaal comparatief onderzoek met microdata.

---

78. D.I. Kertzer, N. Karweit en D. I. Hogan, ‘Kinship beyond the household in a nineteenth-century Italian town’, *Continuity and Change* 7 (1992) 1-19; B. Reay, *Microhistories: demography, society and culture in Rural England, 1800-1930* (Cambridge 1996); A. Plakans en C. Wetherell, ‘Households and kinship networks: the costs and benefits of contextualization’, *Continuity and Change* 18 (2003) 49-76.

79. Bras, *Zeeuwse meiden*; H. Bras, ‘Migratie en huwelijksluiting van Zeeuwse vrouwen, 1850-1940. Broers en zusters: helpers of rivalen?’, in: Mandemakers, Hollestelle en De Klerk, *Zeeuwen in beweging*, 18-32; H. Bras en M. Neven, ‘Mariage et décohabitation dans deux sociétés rurales (xixe-xxe siècles). Frères et sœurs: rivaux ou solidaires?’, in: M. Oris e.a. (eds.), *Les Fratries. Une démographie sociale de la germanité* (Bern 2007) 181-218; H. Bras en M. Neven, ‘The effects of siblings on the migration of women in two rural areas of Belgium and The Netherlands, 1829-1940’, *Population Studies* 61 (2007) 53-71.

Levenslopen als indicator van maatschappelijke veranderingen

Gestandaardiseerde levensgeschiedenissen, waarbij van (een groep) mensen gegevens rond geboorte, gezinsvorming, verhuis- en beroepschiffères en sterfte worden bijeengebracht noemen we 'levenslopen'. Levenslopen kunnen niet alleen gebruikt worden om allerlei sociale en demografische processen op het 'juiste niveau' te bestuderen, zoals in 1989 werd gesteld,⁸⁰ ze vormen op zichzelf ook weer een heel interessant onderzoeksveld.

Door middel van het vergelijken van de levenslopen van individuen kunnen allerlei typen levenslopen worden onderscheiden. Zo kan bijvoorbeeld uit opeenvolgende geboortecohorten getraceerd worden hoe in het midden van de twintigste eeuw de 'standaardlevensloop' is ontstaan, omdat nooit daarvoor of daarna zoveel mensen tegelijk eenzelfde gedrag vertoonden voor wat betreft de leeftijd waarop ze uit huis gingen, trouwden en kinderen kregen.⁸¹ De studie naar patronen in levenslopen was al een gevestigde onderzoekstraditie in de sociale wetenschappen,⁸² maar was nog niet of nauwelijks doorgedrongen tot de Nederlandse sociale geschiedenis.⁸³ De mogelijkheden van de HSN op dit terrein werden echter onderkend en steeds meer werd de levensloop het analytische kader in HSN-presentaties en -onderzoek.⁸⁴ De vraag naar de patronen en verklaring van de standaardisering van levenslopen werd met behulp van de HSN-gegevens nader geanalyseerd door Bras, Liefbroer en Elzinga.⁸⁵ Zij lieten zien dat de levenslopen bij Nederlanders

80. Mandemakers, 'Historische steekproef', 96.

81. A.C. Liefbroer en P.A. Dykstra, *Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970* (Den Haag 2000).

82. G.J. Elder Jr., M. Kirkpatrick Johnson en R. Crosnoe, 'The Emergence and development of life course theory', in: J.T. Mortimer en M.J. Shanahan (eds.), *Handbook of the life course* (New York 2003) 3-19.

83. J. Kok, 'Transities en trajecten. De levensloopbenadering in de sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 26 (2000) 309-329; J. Kok, 'Principles and prospects of the life course paradigm', *Annales de Démographie Historique* (2007) 203-230.

84. Janssens, 'Class, work and religion'; Bras, *Zeeuwse meiden*; H. Bras, 'Maid to the city: migration patterns of female domestic servants from the province of Zeeland, The Netherlands (1850-1950)', *The History of the Family. An International Quarterly* 8 (2003) 217-246; K. Mandemakers, 'De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context', *Bevolking en Gezin* 33 (2004) 91-114; H. Bras, 'Social change, the institution of service and youth: the case of service in the lives of rural-born Dutch women, 1840-1940', *Continuity and Change* 19 (2004) 241-264; K. Mandemakers, 'Levensloponderzoek in het verleden: de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)', in: Mandemakers, Hollestelle en De Klerk, *Zeeuwen in beweging*, 3-8; K. Mandemakers, 'Building life course datasets'; K. Mandemakers, 'Levensloop in Rotterdam met de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)', in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers, *Naar Rotterdam*, 9-24.

85. H. Bras, A.C. Liefbroer en C. Elzinga, 'Standaardisering van leefvormen? Trajecten naar volwassenheid van Nederlanders, 1850-1940', in: Maas, Van Leeuwen en Mandemakers, *Honderdvijftig jaar levenslopen*, 15-50.

die geboren werden tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw nog behoorlijk divers waren. Wel zien ze een eerste fase van uniformering van de jongvolwassenheid onder invloed van industrialisering, urbanisatie, en verandering van infrastructuur (opkomst trein, tram en fiets). Standaardisering uitte zich door het verdwijnen van traditioneel grillige patronen van inwoners bij niet-familie, terwijl ook algemenere en eerdere gezinsvorming binnen het bereik van bredere lagen van de Nederlandse bevolking kwam. Na de Tweede Wereldoorlog ging een tweede fase in, waarbij het groeiende overheidsapparaat en de wetgeving rond leerplicht, scholing en pensioen de transitie naar volwassenheid reguleerden en er een verdere standaardisering plaats vond.

Inrichting van levensloopbestanden

De ervaring met de opbouw van de HSN leidde er ook toe dat HSN-ers, en in het bijzonder Mandemakers, een grote rol gingen spelen in de internationale *agenda setting* rond de bouw van soortgelijke databanken.⁸⁶ Internationaal is er het streven om deze zoveel mogelijk aan elkaar vergelijkbaar te maken. Dit gebeurt door middel van een zogenaamde *Intermediate Data Structure* (IDS), een topstructuur waarin elke database zijn gegevens naar kan toeschrijven en op basis waarvan gemeenschappelijke software kan worden geproduceerd.⁸⁷ Zoals gezegd, groeide de behoefte aan gegevens over de context waarin de onderzoekspersonen woonden en werkten. Met een goede koppeling aan woonplaatsgegevens kan duidelijk worden hoe bijvoorbeeld de lokale en economische structuur van belang is voor de beroeps carrière van een bepaald persoon in verhouding tot de eigen sociale achtergrond en gezinsomstandigheden. De context is nodig om de mogelijkheden en beperkingen van gedragskeuzen echt in kaart te brengen. In het kader van het project *Life Courses in Context* werden daarom ook de gegevens van de volks- en beroepstellingen gedigitaliseerd.⁸⁸ Overigens zal dankzij de binnenkort via het web toegankelijke Historische Databank Nederlandse Gemeenten de koppeling aan contextuele data vergemakkelijkt worden.⁸⁹

---

86. K. Mandemakers, 'The Netherlands. Historical Sample of the Netherlands', in: Hall, McCaa en Thorvaldsen, *Handbook of international historical microdata, 149-177*; K. Mandemakers, 'The historical sample of the Netherlands (HSN)'; K. Mandemakers en L. Dillon, 'Best practices with large databases on historical populations', *Historical Methods* 37: 1 (2004) 34-38.

87. G. Alter, K. Mandemakers en M. Gutmann, 'Defining and distributing longitudinal historical data in a general way through an intermediate structure', *Historical Social Research* (2009) 78-114; Mandemakers, *Waarom Jan en Cor met elkaar trouwden*, 31-33.

88. O.W.A. Boonstra e.a. (eds.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks- Beroeps- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007).

89. Hub for Aggregated Social History (HASH), <http://www.dans.knaw.nl/nl/projectenpagina/sw/hash/> (25 oktober 2009). Zie ook O.W.A. Boonstra, 'De Historische Databank van

Internationaal comparatief onderzoek met microdata

Het werken met de HSN en de presentatie van het onderzoek op internationale fora leidden tot vele contacten. Deze geven soms aanleiding tot samenwerkingsverbanden rond comparatief onderzoek. Zo bleek de HSN zeer geschikt om het West-Europese demografische gedrag te vergelijken met dat in Oost-Azië aan de hand van een vergelijking met Taiwan, waar een gedetailleerd bevolkingsregister heeft bestaan tussen 1905 en 1945. Hierbij was de kernvraag of en in welke vormen er controle van vruchtbaarheid plaatsvond. Was het late huwelijk in Nederland tot het einde van de negentiende eeuw hiertoe de enige aangewezen manier? Probeerden Chinezen, die heel vroeg en veel huwden, hun kindertal eveneens te beperken?⁹⁰ Het onderzoek wees uit dat de Taiwanese huwelijksvruchtbaarheid relatief laag was en het kindertal niet hoger uit kwam dan in Nederland, waarschijnlijk door langduriger borstvoeding. Ook werd met de HSN vergelijkend historisch-demografisch onderzoek verricht met Belgische en Zweedse data op basis van bevolkingsregisters ingerichte bestanden.⁹¹ De samenwerking bleef niet beperkt tot het paar landen in de wereld met historische bevolkingsregisters. Het HSN-bestand is ook gebruikt om te toetsen of migratieonderzoek in de vs, Engeland en Frankrijk op basis van genealogische gegevens veel lacunes vertoont. Deze lacunes bleken het grootste in de fase van de adolescentie en bij de ongeschoolde arbeiders.⁹²

Evaluatie

De HSN-publicaties laten zien dat veel thema's aan bod zijn gekomen. De HSN is vooral gebruikt om het onderzoek naar sociale en geografische mobiliteit en hun onderlinge verband een impuls te geven. Het onderzoek naar sociale positie en sociale mobiliteit wordt nog wel beperkt doordat alleen gegevens over beroepen beschikbaar zijn. Een koppeling met kadastrale gegevens en

---

Nederlandse Gemeenten. Basismateriaal voor kwantitatief historisch onderzoek, *Historia & Informatica* 11 (2004) 3.

90. Chuang, Engelen en Wolf, *Positive or preventive*.

91. Bras en Neven, 'Mariage et décohabitation'; Bras en Neven, 'The effects of siblings'; Alter, Dribe en Van Poppel, 'Widowhood'.

92. J. W. Adams, A. Kasakoff en J. Kok, 'Migration over the life course in XIXth century Netherlands and the American North. A comparative analysis based on genealogies and population registers', *Annales de Démographie Historique* (2002) 5-27; A. Kasakoff e.a., 'Autour du livre de C. Pooley et J. Turnbull. Migration and mobility in Britain since the XVIIIth century', *Annales de Démographie Historique* 2 (2000) 101-123; J.W. Adams e.a., 'Autour du livre de Paul-André Rosental. Les sentiers invisibles: espaces, familles et migrations dans la France du XIXe siècle', *Annales de Démographie Historique* 2 (2002) 129-144.

belastingkohieren kan een grote verrijking opleveren. De kracht van de HSN ligt in de mogelijkheid om differentiatie in gedrag (naar sociale, religieuze of regionale kenmerken) te toetsen, waar dat met geaggregeerde data niet goed mogelijk is. Opname van levenslopen van broers en zussen van bestaande onderzoekspersonen is een andere gewenste uitbreiding. Tenslotte is het jammer dat onderwijsgegevens van de HSN-onderzoekspersonen ontbreken. Hier is niet veel aan te doen, alleen voor sommige groepen zoals middelbare scholieren en studenten zijn er voldoende bronnen bewaard gebleven en hier wordt ook aan gewerkt.⁹³

Wat betekent de HSN voor de Nederlandse sociale geschiedenis in brede zin? Omdat publicaties op basis van HSN-materiaal in veel gevallen op een internationaal publiek worden gericht, wordt de Nederlandse context doorgaans alleen kort behandeld. In een overzicht van de geschiedenis van de historische demografie in Nederland achtte Van der Woude de HSN van 'inestimable value for future researchers and projects'. Wel vreesde hij dat de aansluiting bij buitenlands onderzoek en de nadruk op internationale publicaties de *binnenlandse* waardering voor en vraag naar historisch-demografisch onderzoek onder druk kon zetten.⁹⁴ HSN-onderzoekers slagen er goed in het materiaal in te zetten in internationale discussies op de terreinen van de (historische) demografie en sociologie. Maar hoe kan de HSN ook de basis vormen voor een overzichtstudie naar de maatschappelijke veranderingen van Nederland in de laatste twee eeuwen? In sommige *working papers* en onderzoeksaanvragen beginnen dergelijke syntheses vorm te krijgen.⁹⁵ Een voorbeeld hiervan is de verklaring van de 'tweede demografische transitie'. Met deze term worden de veranderingen aangegeven die vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw plaats vinden op de terreinen van man-vrouw verhoudingen en van huwelijk en gezin. Vrouwen zijn, met een betere opleiding, sterker dan ooit vertegenwoordigd op de arbeidsmarkt. Zowel huwelijk als hertrouw zijn afgenomen, terwijl echtscheidingen, de leeftijd bij eerste huwelijk, het

---

93. Voor bronnen middelbare scholen, zie C.A. Mandemakers, *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs: ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, ca. 1800 – 1968* (Almere 1996), Bijlage VI, 369-390; voor universiteiten, zie bv. P.A.J. Caljé, *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 2009) 35-39. Voor lagere onderwijstypen zijn er nauwelijks gegevens op individueel niveau bewaard gebleven.

94. A.M. van der Woude, 'Prehistory, birth and development of historical demography in the Netherlands in its international setting', lezing voor de workshop 'Historical Demography: Past Accomplishments, Present Debates, and Future Developments, Radboud Universiteit 14 Juni 2006.

95. K. Matthijs e.a., A turn of fate. Life courses in the Low Countries between 1850 and 1940. Working paper of the Scientific Research Community Historical Demography. <http://soc.kuleuven.be/ceso/historischedemografie/resources/pdf/WOG%20working%20paper01.pdf> (26 oktober 2009).

ongehuwd samenwonen en buitenechtelijke geboorten zijn toegenomen. In hoeverre is dit nu de demografische afspiegeling van de laat-twintigste eeuwse welvaartsgroei, ontzuiling, secularisatie en individualisering? Of is het gewoon een voorzetting van ontwikkelingen die al in de negentiende eeuw zijn ingezet? Zijn bijvoorbeeld de vele echtscheidingen niet de logische consequentie van de doorbraak van de romantisering van het huwelijk in de negentiende eeuw?⁹⁶ Is de huidige lage vruchtbaarheid echt nieuw of een voorzetting van de daling die op het einde van de negentiende eeuw zichtbaar werd (de eerste demografische transitie)? Onderzoek met de HSN kan laten zien hoe, in welke gebieden en bij welke milieus het 'moderne gezin' is ontstaan. En is bij dat moderne gezin de rol van verwanten (in bijvoorbeeld zorg) op de achtergrond geraakt of blijven familiebanden van belang? Niet alleen voor de gezinsgeschiedenis, maar ook voor de geschiedenis van migratie en van sociale mobiliteit is het mogelijk om het inmiddels gereed gekomen bestand te gebruiken voor overzichtsstudies.

In 1989 stelde de HSN zich ook tot doel nieuwe vormen van onderzoek te faciliteren. Doel was dat historici zouden werken met een grootschalig, gestandaardiseerd en cumulatief bestand. De cumulatieve aard van de HSN, waarbij bewerkingen door onderzoekers en extra data in overleg aan het hoofdbestand zouden worden toegevoegd, vormt een opmerkelijk vroege voorloper van de *collaboratories*, zoals die momenteel gepropageerd worden voor het onderzoek in de geestes- en sociale wetenschappen.⁹⁷ Het faciliteren van onderzoekers gebeurt door middel van de terbeschikkingstelling van gestandaardiseerde databestanden die uitgebreid worden gedocumenteerd. Dit betekent niet dat het een vanzelfsprekende en eenvoudige zaak is om met deze gegevens te werken. Dit is geen typisch HSN-probleem, maar speelt voor alle databases met levensloopgegevens. Binnen internationaal verband wordt gezocht naar een oplossing waarbij met gezamenlijke datastructuren gewerkt gaat worden.⁹⁸ Daarnaast werkt de HSN aan een vereenvoudigd bestand dat zonder al te veel problemen kan worden begrepen door niet-ingewijden. De data die in deze zogenaamde platte datastructuur worden opgenomen, zullen via de HSN-website op interactieve wijze ter beschikking worden gesteld.⁹⁹

De HSN werd ook voorzien als een bestand waaruit verschillende disciplines konden putten. Dit is gelukt: het bestand wordt gebruikt door historici,

96. S. Coontz, *Marriage, a history. How love conquered marriage* (New York 2005).

97. T. de Moor en J.L. van Zanden, 'Do ut des (I give so that you give back): collaboratories as a new method for scholarly communication and cooperation for global history', *Historical Methods* 41 (2008) 67-78.

98. Alter, Mandemakers en Gutmann, 'Defining and distributing longitudinal historical data'.

99. Mandemakers, *Waarom Jan en Cor met elkaar trouwden*, 30-31.

sociologen, epidemiologen, geografen, demografen en economen. De HSN vormt een toonbeeld van multidisciplinaire samenwerking, waarin grenzen van onderzoeksgebieden (kwalitatief, kwantitatief) worden overschreden. Het is zelfs meer dan gelukt in de zin dat er door andere disciplines wellicht meer van het bestand wordt gebruik gemaakt dan door de historici zelf. Dit heeft niet alleen te maken met een andere keuze van onderwerpen die worden bestudeerd. Het is ook een gevolg van het feit dat in de opleiding van de historicus in het algemeen geen of weinig aandacht (meer) wordt besteed aan het werken met kwantitatieve gegevens.¹⁰⁰

Als we terugkijken op twintig jaar HSN dan is het opmerkelijk hoeveel onderzoek er gedaan kon worden met een bestand dat eigenlijk maar half af is. Dit komt doordat niet alle onderwerpen een volledige dataset nodig hebben en omdat er ook – door het open karakter – van de HSN-database veel aanvullend onderzoek is geweest, resulterend in ongeveer 8.000 levenslopen boven de inhoud van het basisbestand. Dit komt ook omdat de prioriteiten van de werkzaamheden in nauw overleg met de onderzoeksgemeenschap worden bepaald. Dit garandeert dat de verzamelde gegevens ook meteen gebruikt worden voor onderzoek dat internationaal aan de top staat. De voltooiing met de levenslopen uit de geboorteperiode 1812-1849 en verdere uitbreiding van de HSN met bijvoorbeeld de belastingregisters en militielijsten, is afhankelijk van investeringen. Gegeven het vele dat al is bereikt met een deel van het beoogde bestand, belooft dit nog veel voor de toekomst.

Appendix 1 Het materiaal van de HSN

Inhoud van de gebruikte bronnen

In de geboorteakten (zie afbeelding 1), de basis voor de steekproef, vinden we een groot aantal gegevens, zoals de namen, adressen, leeftijden en beroepen van de ouders. Tevens zien we of de aangever (meestal de vader) zijn handtekening kon zetten of niet, wat een indicator is van analfabetisme. Bij de overlijdensakten lag de nadruk tot op heden bij de akten van vroeg overledenen. Bij de oudere personen kan namelijk in de regel pas een akte worden gevonden als de gehele levensloop bekend is.¹⁰¹ Overleden kinderen werden meestal

100. In andere landen is dat niet anders, zie o.a. J.F. Reynolds, 'Do historians count anymore? The status of quantitative methods in history, 1975-1995'. *Historical Methods* 31 (1998) 141-148 en R.H. Steckel, 'Big social science history', *Social Science History* 31 (2007) 1-34.

101. Bovendien wordt er voor overlijdensakten niet verder gezocht dan 1 januari 1940, omdat vanaf dat moment de persoonskaarten die bij het Centraal Bureau voor Genealogie berusten, gebruikt worden.

aangegeven door de vader, zodat voor deze persoon een tweede mogelijkheid ontstaat voor het noteren van het beroep en het al dan niet zetten van een handtekening. Ook de huwelijksakten vormen een rijke bron. Ze bevatten namelijk niet alleen gegevens van de huwendes, maar ook van de ouders van het bruidspaar en van twee of vier getuigen. Dit zijn veelal vrienden of familie van bruid of bruidegom, maar er waren ook zogenaamde stadhuisgetuigen, die dit in ruil voor een fooi deden. De huwelijksakte bevat dus gegevens van diverse aan elkaar gerelateerde personen met daarbij voor alle personen gegevens over woonplaats, leeftijd, beroep, handtekening en relatie.

De reconstructie van de levensloop is vooral gebaseerd op de bevolkingsregisters. Door de bevolkingsregisters van de meer dan duizend gemeenten te koppelen, wordt het mogelijk het volledige migratiepatroon van de onderzoekspersonen uit te zoeken. Ook blijkt uit deze bron de kerkelijke gezindte en opnieuw het beroep. De gezinssamenstelling komt naar voren uit de relatie die de verschillende personen in het huishouden ten opzichte van het 'hoofd' van het gezin innemen, bijvoorbeeld 'zoon', 'nicht' of 'kostganger'. Op basis van de migratiegegevens en die betreffende de geboortedatum en eventuele sterfdatum kan voor elk moment in de tijd de samenstelling van het gezin en de veranderingen daarin worden bepaald.¹⁰²

Een typische levensloop kenmerkt zich door vier verschillende fases: a) opgroeien binnen het ouderlijke gezin, b) inwonen bij andere gezinnen of in kosthuissituaties als dienstbode, schoolleerling, ambachtsleerling, of kostganger, c) als ouders met een eigen gezin en d) inwonen als bejaarde of behoeftige. Zeker gezien de hoge kindersterfte in de negentiende eeuw maakte lang niet elke onderzoekspersoon alle fasen mee. Niet iedereen kwam aan een huwelijk toe, kreeg kinderen, of had voor het huwelijk het ouderlijke huis reeds verlaten. Doordat niet alleen de onderzoekspersonen uit de registers worden overgenomen, maar ook alle andere personen die zich op een bepaald moment bij de onderzoekspersoon bevonden, is het aantal personen in de database twintig keer hoger dan het aantal onderzoekspersonen.

Het bevolkingsregister ging eind jaren dertig, officieel per 1 januari 1940, over van de gezinskaarten op de persoonsgezinskaarten (PK). Als een persoon van de ene gemeente naar een andere verhuisde, dan verhuisde de PK mee. Dit systeem is blijven werken tot 1 oktober 1994 toen de overgang naar de Gemeentelijke Basis Administratie (GBA) werd gerealiseerd. In het geval van overlijden werd de PK gearchiveerd bij het Centraal Bureau voor Genealogie.

102. A. Knotter en A.C. Meijer (eds.), *De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920* (Den Haag 1995); M. Schrover en P. Vuijst, 'Familiereconstructies en bevolkingsregister', in: *Hoe krijg ik mijn bronnen aan de praat?* (Utrecht 1990) 34-53; Marlou Schrover, 'Registratie van vreemdelingen in het bevolkingsregister (1850-1920)', in: Marlou Schrover (ed.), *Bronnen betreffende de registratie van vreemdelingen in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 2002) 93-111; Mandemakers, 'Levensloonderzoek'.

Op heden den *Tien den februarij* Achtien honderd *no 544*
 Negen en Zestig, is voor mij Ambtenaar van den Burgerlijken Stand van Rotterdam, in
 het huis der Gemeente, verschenen:

Jan Christiaan Willem Bruning
 van beroep *Schepers*, oud *deftig* jaren, wonende
Willemsstraat 10, welke mij heeft verklard dat op den
 zeventiensten *februarij* des *18* middags ten *tien* ure,
 is geboren een kind van het *manneljk* geslacht, uit *Catharina*
Elizabeth Bloerman
 van beroep *houder*, wonende *mede aldaar*
ijnerluistrow
 welk kind zal genaamd worden *Jan Hendrik*

De genoemde verklaring is geschied in tegenwoordigheid van *Johannes Jacobus*
Klaasman van beroep *Schepers*, oud *veertig*
 jaren, wonende *Vollebekelaars* van *Jacobus*
Wroenerd van beroep *houder*, oud *enemertig*
 jaren, wonende *in het huus van hals 18*
 En heb ik hiervan deze akte opgemaakt, welke na voorlezing door
 de *partij* en *mij* is ondertekend.

Willem Bruning
J. J. Bloerman
Stuyvesant

Kopie van een geboorteakte uit Rotterdam, 1869, aktenummer 544 [Jan Hendrik Bruning geboren op 8 februari 1869, aktedatum: 10-2-1869]. Gemeenterarchief Rotterdam.

Van alle personen die op 1 januari 1940 nog in leven zijn, worden de PK's door de HSN opgevraagd en eventueel ingevoerd. Ook de PK is rijk aan informatie; zo zijn onder andere de beroepsvermeldingen, het gehele migratietraject (alle adressen), de gezinssamenstelling en de godsdienstige gezindte te vinden. Deze bron maakt het mogelijk om tot ver in de twintigste eeuw door te gaan met onderzoek naar onderwerpen als sociale mobiliteit, kerkelijkheid, veranderingen in de gezinssamenstelling en migratiepatronen. Samen met de overlijdensakten is nu voor meer dan de helft van alle HSN-onderzoekspersonen bekend waar en op welk moment ze zijn overleden.

Voordat de gegevens van de bevolkingsregisters geschikt zijn voor wetenschappelijke analyses, moeten er alle inconsistenties en redundantie worden uitgehaald. Dit is een tamelijk moeizaam proces. Men moet zich realiseren dat van sommige onderzoekspersonen soms wel veertig verhuizingen bekend zijn met dito inschrijvingen in het bevolkingsregister, dat zeker in de negentiende eeuw niet foutloos is. De output van de HSN omvat niet

alleen de gegevens van de personen uit de oorspronkelijke steekproef, maar ook van alle personen die zich ophielden in de opeenvolgende huishoudens waarbinnen de HSN-onderzoekspersoon zich tijdens zijn of haar levensloop bevond. Dit komt erop neer dat de HSN minstens vijf procent van alle in Nederland gewoond hebbende personen omvat.¹⁰³ Van vele levenslopen ontbreken kortere of langere stukken, beroepstitels zijn soms moeilijk te interpreteren, en het is lang niet duidelijk wanneer verhuizingen plaats vonden. De implicaties van deze lacunes en problemen zijn echter sterk afhankelijk van de aard van het onderzoek dat met de gegevens wordt gedaan. Voor onderzoek naar sociale mobiliteit is het bijvoorbeeld niet zo'n probleem als er hier en daar een stukje van de levensloop ontbreekt, maar voor onderzoek naar vruchtbaarheid kan een dergelijke onderzoekspersoon al snel niet meer geschikt zijn om mee te nemen in het onderzoek. Het is aan de onderzoeker om daar een beslissing in te nemen en meer in het algemeen om de kwaliteit van de data te beoordelen in relatie tot de vraagstellingen van het onderzoek.

De in dit themanummer gebruikte datasets van de HSN

De in dit themanummer opgenomen artikelen zijn merendeels gebaseerd op de tussentijdse dataset *Historical Sample of the Netherlands (HSN)*. *Dataset Life Courses, release 2008.01*. Deze dataset wordt in dit nummer aangehaald als *HSN Release Life Courses 2008.01*. De releases zijn te downloaden na ondertekening van een licentie (in verband met privacyaspecten worden de data alleen ter beschikking gesteld aan wetenschappelijke onderzoekers en na ondertekening van een licentieovereenkomst, zie www.iisg.nl/hsn. <http://www.iisg.nl/hsn/abouthsn/privacy-statement.html> (26 oktober 2009), aanvraag licentie via email: hsn@iisg.nl).

De *HSN Release Life Courses 2008.01* kwam uit in december 2008. Deze release omvat 22.003 onderzoekspersonen. Bij het uitkomen van deze release werd er nog steeds gewerkt aan de levenslopen. De mate van volledigheid varieert dan ook nog naar periode en regio van geboorte. Om een al te onevenwichtig bestand te voorkomen, werd de release beperkt tot twee onderdelen, waardoor ongeveer 3000 reeds afgewerkte levenslopen (nog) niet mee werden uitgeleverd. Ook kon niet van alle personen de volledige levensloop worden gevonden en ingevoerd. Van de geselecteerde groepen werden er van 515 personen geen gegevens in het bevolkingsregister gevonden als gevolg van slechte indexen of doordat er geen registers meer waren. Een voorbeeld hiervan zijn de registers van Middelburg, die voor de periode tot 1900 zijn

---

103. Voor de wijze waarop de brongegevens tot levenslopen zijn verwerkt, zie verder K. Mandemakers, 'Building life course datasets from population registers by the Historical Sample of the Netherlands (HSN)', *History and Computing* 14 (2006) 87-108

verbrand tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het aantal onderzoekspersonen komt daardoor op 21.488 (zie tabel 1). De release betreft de volgende twee groepen:

1. Personen geboren in 1850-1922 in de provincies Friesland, Zeeland, Utrecht en de stad Rotterdam ($n=12.760$). Deze provincies maakten al eerder deel uit van HSN-onderzoek naar levenslopen. Deze voorsprong was reden om er met verhoogde prioriteit verder aan te werken. Op 2,5 procent na zijn de onderzoekspersonen voor deze gebieden volledig verwerkt.
2. Personen geboren in 1883-1922 in de overige delen van Nederland. Om te kunnen prioriteren bij de dataverzameling, werd voor 1883-1902 ad random 60 procent van de oorspronkelijke steekproef geselecteerd, dit is dus een effectieve steekproef van 0,3 procent ($0,6 \times 0,5$). Samen met de 0,25 procent van de periode 1903-1922 resulteert dit in 14.507 personen. De volledigheid van bewerking komt hier uit op 66 procent van de in aanmerking komende onderzoekspersonen. Het ontbreken van levenslopen is niet *random*. Het gaat vooral om personen die of heel veel verhuisden of naar buiten de geboorteregio zijn verhuisd. Er is dus een oververtegenwoordiging van 'blijvers'.

TABEL 1 Samenstelling HSN dataset Life Courses, release 2008.01

	Provincie Friesland, Utrecht, Zeeland en stad Rotterdam		Rest Nederland		Totaal			
	1850-1882	1883-1922	1883-1922		Aantal	%		
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%		
Totaal aantal onderzoekspersonen (OP's)	6219	100	6541	100	14507	100	27267	100
Niet gevonden in bevolkingsregister	282	4,5	71	1,1	162	1,1	515	1,1
Nog niet opgenomen in de release	156	2,5	163	2,5	4945	34,1	5264	34,1
In de release opgenomen levenslopen	5781	93,0	6307	96,4	9400	64,8	21488	78,8
Volledig gevolgd	4128	66,4	4815	73,6	8388	57,8	17331	63,6
Onvolledig gevolgd	1653	26,6	1492	22,8	1012	7,0	4157	15,2

Rotterdam is inclusief de in de negentiende eeuw geannexeerde gemeenten (Katendrecht, Kralingen, Delfshaven, Charlois).

In 2008 werd er ook een bij behorende tussentijdse release van de burgerlijke stand uitgebracht: *Historical Sample of the Netherlands (HSN). Data Set Civil Certificates, Release 2008.01*, hier verder aangehaald als *HSN data set civil certificates release 2008.01*. De release bevat gegevens van geboorteakten ($n=78.105$), huwelijksakten ($n=25.412$) en overlijden ($n=40.637$, waarvan 22.482 overlijdensakten en 18.155 persoonskaarten).

Daarnaast werden er in dit themanummer twee meer specifieke datasets gebruikt. Ze zijn gebouwd binnen het kader van zogenaamde samenwerkingsprojecten. De eerste is de door Angelique Janssens gebruikte dataset. Deze was het resultaat van het project 'Regionale verschillen demografisch gedrag Nederland 1900-1960' (RDN). De data werden uitgebracht als *HSN release RDN 02.1* (n=2167). De release bestaat uit een oversampling van de HSN-database voor de geboorteperiode 1881-1885 (n=1040) en 1911-1915 (n=1127) voor Rotterdam, Enschede, Zaandam en Tilburg. Ten tweede zijn er de data voor het artikel van Hilde Bras en Jan Kok. Ze zijn afkomstig uit het project 'Gezinsvorming en bestaanstrategieën in West-Nederland' (GBW). Het betreft hier een dataset met oversamplings uit de huwelijksakten van de gemeente Akersloot, waarbij de levensloop van 1566 kinderen werd uitgezocht (*HSN Release GBW 02*).

Over de auteurs

Hilde Bras studeerde algemene letteren (Amerikanistiek) aan de Rijksuniversiteit Groningen en historische informatieverwerking aan de Universiteit Leiden. Zij promoveerde in 2002 in de sociologie aan de Universiteit Utrecht. Sinds 2000 is zij als universitair docent verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam, momenteel bij de afdeling Methoden en Technieken. In 2003 ontving ze een VENI-subsidie voor een onderzoeksproject naar de levenslopen van en de relaties tussen broers en zussen in de negentiende en twintigste eeuw. Haar recente publicaties betreffen verwantschapsrelaties in het verleden en de invloed van verwanten op sociaal en demografisch gedrag.

Email: haj.bras@fsw.vu.nl

Jan Kok is als senior onderzoeker verbonden aan de *Virtual Knowledge Studio for the Humanities and Social Sciences* (KNAW) en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij is daarnaast gastdocent aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij publiceert vooral over gezinshistorische onderwerpen.

Email: jan.kok@vks.knaw.nl

Kees Mandemakers is bijzonder hoogleraar Grote Historische Databestanden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is als senior onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis alwaar hij hoofd is van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN). Hij publiceert vooral over sociaalhistorische onderwerpen en onderwerpen gereleerd aan grote historische databestanden.

Email: kma@iisg.nl